

Burgerperspectieven

2020 | 1

-
- Tot in februari weinig beweging in de publieke stemming
 - Vertrouwen in Nederland: hoog en vaak nog stijgend
 - Toenemende zorgen over woningtekort
 - Zorg en klimaat hoog op politieke agenda
 - Jong en oud verschillen soms sterk van mening, maar geen tweedeling
 - Zorgen over inkomensongelijkheid, vooral bij ouderen
-

Thema:

Nederland en de wereld

- Terughoudend over de inzet van Nederland in het buitenland
- Meer steun voor de EU na de crisis, geen steun voor Nexit
- Verdeeldheid over het klimaatvraagstuk

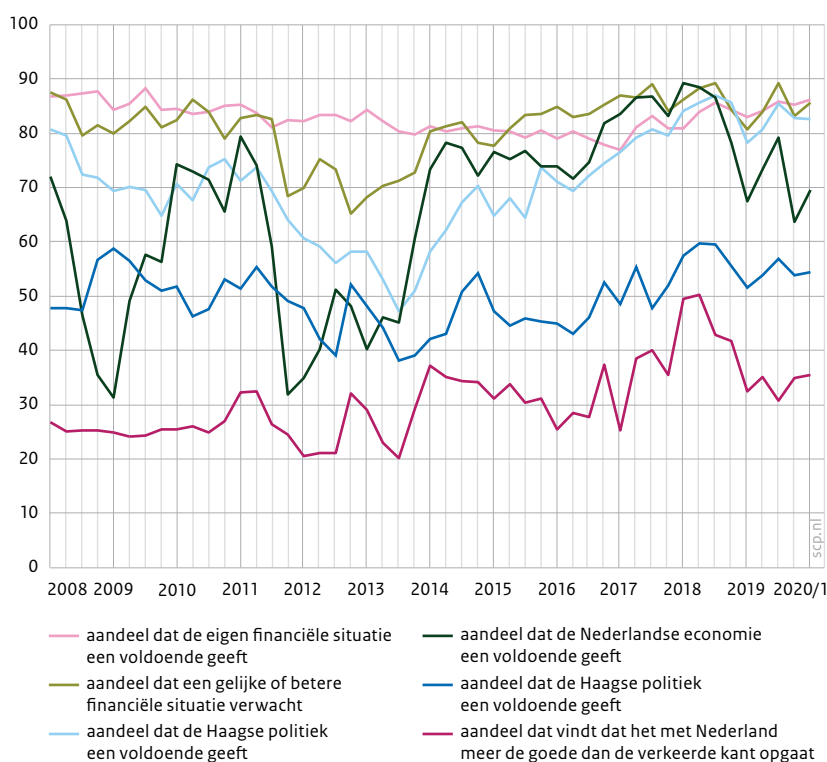
Burgerperspectieven 2020 | 1

Belangrijkste bevindingen eerste kwartaal 2020

Tot in februari weinig beweging in de publieke stemming

Er is de afgelopen kwartalen weinig veranderd in de stemming van de Nederlandse bevolking. De verwachtingen voor de economie zijn het meest beweeglijk, maar ten opzichte van vorig kwartaal doet zich ook hier geen verandering voor.

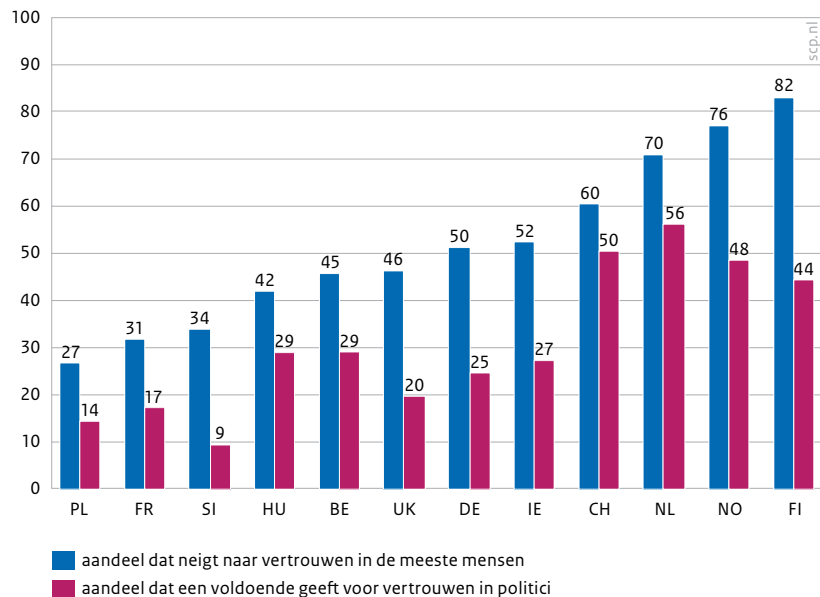
→ p. 8-10

Vertrouwen in Nederland hoog en vaak nog stijgend

Vergeleken met andere landen is er in Nederland veel vertrouwen in onbekenden en in instituties. Tussen 2002 en 2019 is er voor allerlei soorten vertrouwen een stijgende trend te signaleren. Het vertrouwen in politieke instituties is lager dan in andere instituties en vertoont de meeste fluctuaties.

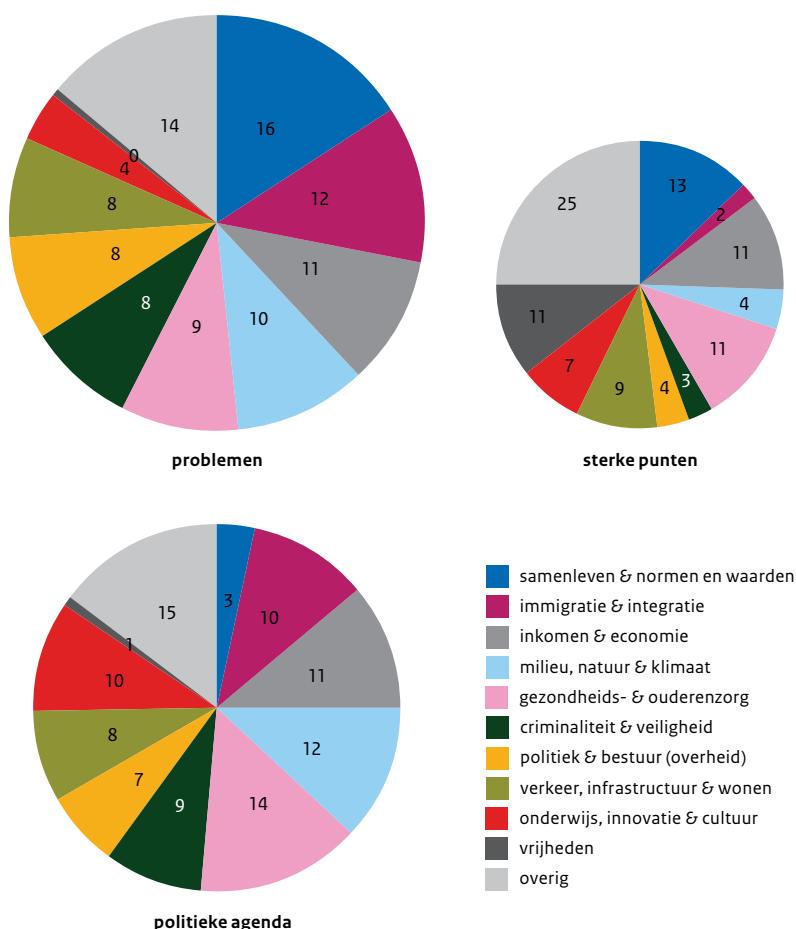
→ p. 14-15

Zorg en milieu & klimaat zijn politieke prioriteiten

Nederlanders vinden ook dit kwartaal weer het samenleven ('normen en waarden') het grootste maatschappelijke probleem én tegelijkertijd zijn ze ook het meest trots op de Nederlandse samenleving. Samenleven wordt niet gezien als prioriteit voor de Haagse politiek. Voor de politieke agenda vinden Nederlanders de zorg het belangrijkste onderwerp en komt milieu & klimaat inmiddels op de tweede plaats. Het tekort aan woningen wordt steeds hoger op de politieke agenda geplaatst.

→ p. 22-23

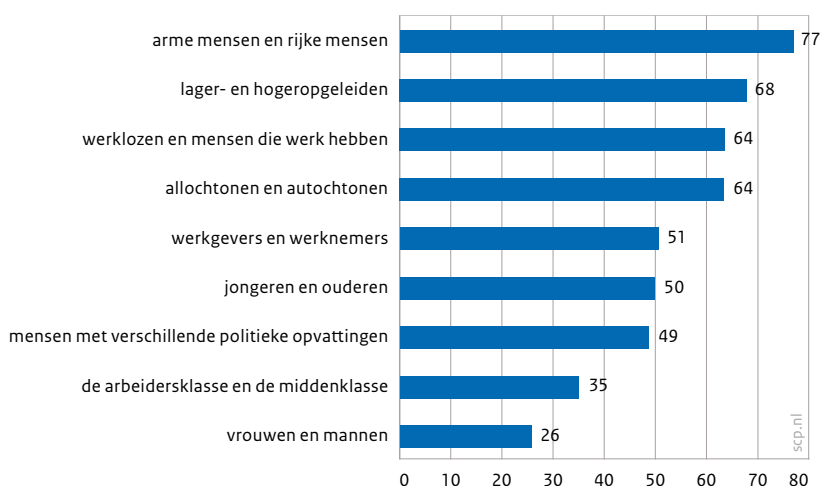
scp.nl

Grootste tegenstelling tussen arm en rijk, kleinste tussen vrouwen en mannen

Ongeveer driekwart van de bevolking ziet in de verhouding tussen arme en rijke mensen een grote tegenstelling. Slechts een kwart betitelt de verhouding tussen vrouwen en mannen als een grote tegenstelling, maar dat aandeel is de afgelopen tien jaar wel toegenomen. De helft van de bevolking ziet een grote tegenstelling tussen jongeren en ouderen. Op die tegenstelling gaan we dit kwartaal verder in.

→ p. 26-27

% dat grote tegenstellingen ziet tussen

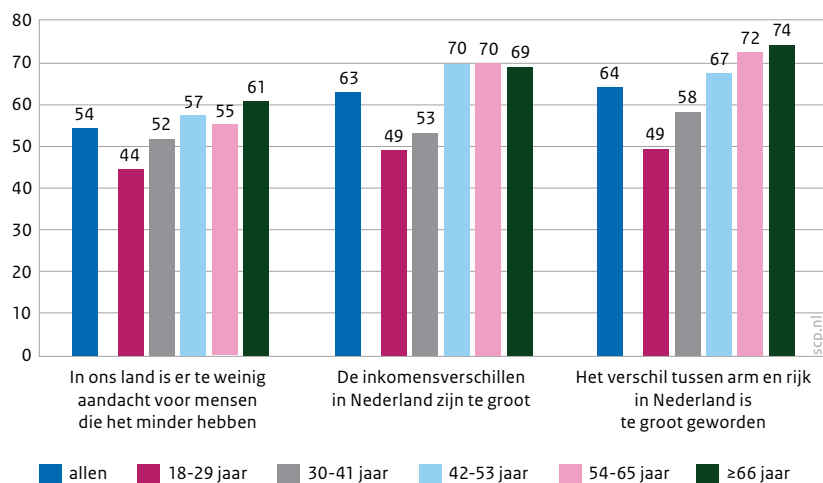
scp.nl

Soms grote verschillen maar geen tweedeling tussen jongeren en ouderen

Verschillen in opvattingen over de maatschappij en politiek laten zich niet samenvatten in een enkele tweedeling van jong en oud. Er zijn soms wel heel grote verschillen tussen 18-29-jarigen en 66-plussers. Zo vindt 63% van de eersten en 31% van de laatsten de multiculturele samenleving een verrijking. Ouderen maken zich meer zorgen over inkomensongelijkheid dan jongeren.

→ p. 32-33

% instemming met stelling naar leeftijdsgroepen

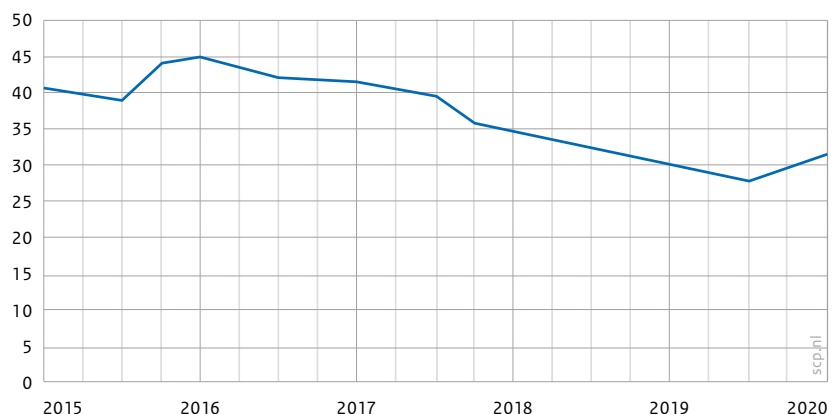
Thema: Nederland en de wereld

Meerderheid beetje bezorgd over de internationale politieke situatie

In januari 2020 (voordat het Corona-virus wereldnieuws werd) maakte 51% van de Nederlanders zich een beetje zorgen om de internationale politieke situatie, 32% is tamelijk of heel bezorgd. In vergelijking met de periode 2015-2017 daalde het aandeel dat zich veel zorgen maakt. De zorgen die er zijn, gaan vooral over de instabiele wereldorde. Mensen hebben de indruk dat een aantal sterke leiders en landen (o.a. de vs, China, Rusland) elkaar uitdagen, wat leidt tot allerlei soorten conflicten. Ook zijn er zorgen over het Midden-Oosten, migratie en het klimaat.

→ p. 36

% dat zich tamelijk of veel zorgen maakt over de internationale politieke situatie

Terughoudend over de inzet van Nederland in het buitenland

Een ruime meerderheid (dit kwartaal 63%) vond en vindt dat Nederland zich meer moet richten op het eigen land en minder op het buitenland. Als we vragen naar de inzet op drie concrete gebieden, dan ligt inzet in het buitenland genuanceerder. 38% vindt dat Nederland moet deelnemen aan militaire missies als de internationale gemeenschap

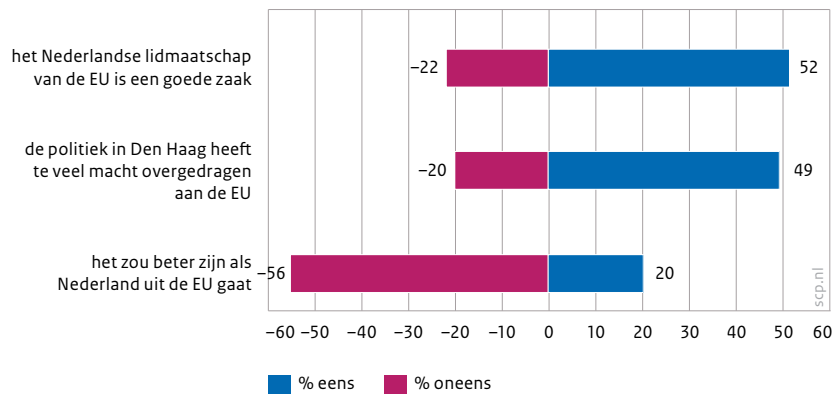
daarom vraagt, 20% vindt van niet. Deelname aan het bestrijden van armoede elders en het oplossen van internationale klimaatproblemen roept meer discussie op: 38% vindt dat Nederland zijn bijdrage niet moet verminderen, 31% is het daarmee oneens. 37% vindt dat Nederland meer dan nu moet bijdragen aan het oplossen van klimaatproblemen, 34% vindt van niet.

→ p. 44

Meer steun voor EU na de crisis, geen steun voor Nexit

Na de crisis is de steun voor het Nederlandse lidmaatschap van de Europese Unie gestegen. Dit kwartaal vindt 52% het lidmaatschap een goede zaak, 22% vindt dat niet. Voor een Nexit blijkt dan ook geen steun. 20% denkt dat Nederland beter af is buiten de Europese Unie, 56% denkt van niet. Dat neemt niet weg dat Nederlanders terughoudend zijn over intensievere Europese samenwerking en dat bijna de helft vindt dat Nederland te veel macht heeft overgedragen aan de Europese Unie.

→ p. 39

Meer verdeeldheid over het klimaatvraagstuk, sterkere samenhang met partijvoorkeur

Het onderwerp klimaatverandering staat sinds begin 2019 hoger op de publieke agenda. Een meerderheid denkt dat er klimaatverandering is door toedoen van de mens. Het is een onderwerp waarover velen zich zorgen maken, maar die zorgen zijn niet bij iedereen even urgent. Vanaf 2019 lijkt er meer

verdeeldheid in opvattingen over het klimaat: meer mensen nemen een positie in op vragen over klimaat (en minder mensen zijn neutraal). Ook lijkt het onderwerp sterker gepolitiseerd. De samenhang tussen opvattingen over inzet op klimaatgebied en stemgedrag is toegenomen. Hierbij zien we vooral grote verschillen tussen aanhangers van GroenLinks en D66 aan de ene kant en pvv en vooral FvD aan de andere kant.

Tussen 2016 en 2020 is het aandeel mensen gegroeid dat vindt dat onvoldoende is aangetoond dat het gebruik van fossiele brandstoffen van invloed is op klimaatverandering. Eind 2016 vond 19% dat, begin 2020 is dat 32%. Aanhangers van pvv (59%) en FvD (64%) zijn het vaakst van mening dat de invloed van fossiele brandstoffen onvoldoende is aangetoond.

→ p. 46

Inhoud

Belangrijkste bevindingen eerste kwartaal 2020	2
Ten geleide	6
1 Hoe gaat het met Nederland?	7
2 Nederland en de wereld	36
Verantwoording	59

Ten geleide

In dit 49^e kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) onderzoeken we de publieke opinie in Nederland in het eerste kwartaal van 2020 en vergelijken we die met eerdere onderzoeken naar de publieke opinie en met onderzoeken die door andere organisaties zijn uitgevoerd. We onderzoeken de publieke opinie op basis van een nieuwe kwartaalenquête, het terugbellen van een aantal respondenten daarvan en beschikbaar internationaal enquêtemateriaal.

De nieuwe enquêtegegevens van dit kwartaal zijn verzameld van 2 januari tot en met 6 februari. Er was in deze periode in de kranten onder andere aandacht voor de uitbraak van het coronavirus in China (verspreiding in Europa, m.n. Noord-Italië, beheerst het nieuws na 6 februari, het eerste geval in Nederland wordt eind februari gemeld), de Amerikaanse presidentsverkiezingen (en het impeachment-proces), het Verenigd Koninkrijk dat op 31 januari 2020 de Europese Unie heeft verlaten en de liquidatie door de Verenigde Staten van de Iraanse generaal Soleimani in Irak begin van dit jaar en de Iraanse tegenaanval die daarop volgde. In ons land werd er bericht over incidenten bij de jaarwisseling en de wenselijkheid van een vuurwerkverbod, de kinderopvangtoeslagenaffaire bij de Belastingdienst, de stikstofcrisis en de krapte op de woningmarkt.

Corona

De tekst van dit kwartaalbericht is eind februari afgerond op basis van enquêtedata tot begin februari en telefoongesprekken op 19 februari, toen voor het gevoel van de meeste mensen het coronavirus nog ver weg was (zie pagina 39). Aan de coronacrisis in de publieke opinie vanaf eind februari wordt dus geen aandacht besteed. Daarop komen we eind juni terug op basis van onderzoek in april.

1 Hoe gaat het met Nederland?

Kernpunten

- Er is de afgelopen kwartalen weinig veranderd aan de stemming van het Nederlandse publiek. Ten opzichte van eind 2019 zijn gemiddelde tevredenheidscijfers en financiële en economische verwachtingen onveranderd, net als de visie op hoe het met Nederland gaat.
 - Ook het vertrouwen in instituties is gelijk gebleven, met dit kwartaal alleen een kleine daling voor de vakbonden. Tussen 2008 en 2020 is er een stijgende trend van vertrouwen voor de rechtspraak en een dalende voor de tv. Ander onderzoek toont stijgende trends in sociaal en institutioneel vertrouwen sinds het begin van de eeuw.
 - Het vertrouwen in de Tweede Kamer en in de regering is lager dan in maatschappelijke instituties en fluctueert sterker. Beide politieke instellingen krijgen veelal dezelfde vertrouwenscijfers en worden in toelichtingen daarvan ook vaak behandeld als 'één pot nat'.
 - Grootste maatschappelijke zorgen zijn dit kwartaal het samenleven (normen en waarden), immigratie & integratie, inkomen & economie, milieu, natuur & klimaat, en de zorg.
 - Op de door de bevolking gewenste politieke agenda staat de zorg nog steeds bovenaan, maar minder prominent dan in voorgaande jaren. Een stijger bij de problemen en op de politieke agenda is het tekort aan betaalbare woonruimte. Onderwijs wordt ook hoger op de politieke agenda geplaatst.
 - Mensen ervaren de grootste tegenstelling tussen arme en rijke mensen en de kleinste tegenstelling tussen vrouwen en mannen.
 - Verschillen in opvattingen tussen leeftijdsgroepen zijn niet altijd groot. Er is meestal wel een tweedeling te maken tussen jongere en oudere leeftijdscategorieën, maar de scheidslijn ligt dan eerder tussen onder en boven de 40 jaar dan dat jongeren of gepensioneerden zich van de rest van de bevolking onderscheiden.
 - De oudsten onder ons (van 66 jaar en ouder) zijn veel meer tegen inkomensongelijkheid dan jongeren.
-

We schetsen in dit hoofdstuk de stemming begin 2020 aan de hand van cijfers over tevredenheid en toekomstverwachtingen en laten dit keer een paar respondenten wat langer aan het woord om uit te leggen waarom het volgens hen de goede of verkeerde kant opgaat met ons land. Daarna komen ontwikkelingen in vertrouwen aan bod en de zaken in Nederland waarover mensen zich zorgen maken, waar ze trots op zijn of die ze hoog op de politieke agenda willen hebben. Bij dit alles maken we geen onderscheid tussen bevolkingsgroepen. Dat doen we aan het einde van het hoofdstuk wel als we ingaan op opvattingen over maatschappelijke tegenstellingen en verder kijken naar verschillen tussen leeftijdscategorieën.

Met mij gaat het goed, met Nederland redelijk

We beginnen met een blik over de grens: hoe vinden Nederlanders het met zichzelf en hun land gaan in vergelijking met andere Europeanen? In figuur 1.1 plaatsen we de waarderingen van het eigen leven en de samenleving in historisch perspectief: hoe ziet men de eigen levenskwaliteit vergeleken met vroeger en welke kant gaat het op met het land? We kijken hier en verderop in dit hoofdstuk naar wat per saldo de stemming is: het percentage mensen met een positieve kijk minus het percentage mensen met een negatieve kijk. Zijn er meer positief gestemde mensen of meer negatief gestemde mensen?

Nederlanders zijn per saldo het meest positief over de ontwikkeling van hun eigen leven, de Grieken zijn daar per saldo het meest negatief over.¹ Over de ontwikkeling van het land zijn de Luxemburgers het meest positief en Italianen het meest negatief. In Nederland is de publieke opinie per saldo betrekkelijk neutraal.²

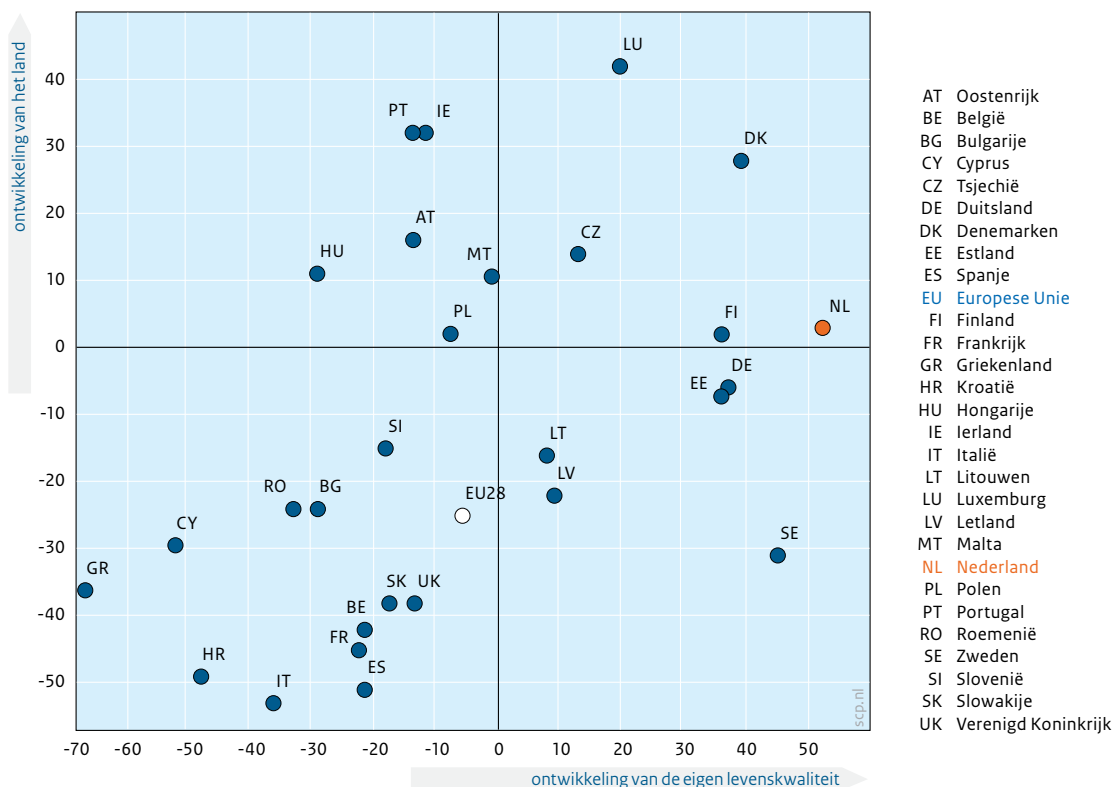
Stabiliteit in tevredenheid en verwachtingen

In figuur 1.2 en 1.3 volgen we voor Nederland de tevredenheid en verwachtingen sinds begin 2008. De gemiddelde rapportcijfers in figuur 1.2 tonen dat Nederlanders het meest tevreden zijn met de eigen financiën (een 7, hetzelfde niveau als voor de crisis en nooit lager dan een 6,5) en dat ze voldoende geven voor de Nederlandse economie en samenleving. De samenleving heeft gemiddeld in de afgelopen 49 kwartalen nooit een onvoldoende gescoord, de economie wel, met als dieptepunt medio 2013. Toen was over de hele linie de crisistemming het sterkst (cob 2019|3: 3). De Europese politiek heeft nog nooit gemiddeld een voldoende gekregen en wordt zelfs voortdurend nog iets lager gewaardeerd dan de nationale politiek.

Figuur 1.3 biedt twee indicatoren voor het eigen leven en twee indicatoren voor het land. In vergelijking met het laatste kwartaal van 2019 zijn per saldo de verwachtingen voor het eigen leven dit kwartaal onveranderd positief en de verwachtingen voor het land onveranderd negatief. Mensen hebben vaak het idee grip te hebben op de eigen toekomst en maken zich weinig zorgen over de eigen financiën in het komende jaar, maar ze zijn vaak pessimistisch over de richting die ze Nederland zien opgaan en verwachten vaker een verslechtering dan verbetering van de economie. De economische verwachtingen zijn wel een stuk positiever dan in de crisisjaren 2011-2013.³

- 1 In Nederland is 22% het eens en 74% oneens met de stelling dat de eigen levenskwaliteit 'vroeger in het algemeen' beter was; in Griekenland is 84% het daarmee eens en 15% oneens (van alle inwoners van de Europese Unie stemt 50% in met de stelling en wijst 44% de stelling af).
- 2 Van de ondervraagden in Nederland ziet 44% het de goede kant opgaan en 41% de verkeerde kant op (en 13% kiest voor noch de goede noch de verkeerde kant en 2% weet het niet). Een paar maanden eerder, in juni 2019, waren Nederlanders nog een stuk positiever: 56% zag het toen de goede kant opgaan en 27% de verkeerde kant op (cob 2019|3: 9-10); in het najaar van 2018 was 53% positief en 31% negatief en in het voorjaar van 2018 zelfs 64% positief en 22% negatief. Toen was er ook volgens het cob een erg positieve stemming en de tempering daarna is ook in het cob terug te vinden. De scherpe daling in de tweede helft van 2019 is echter niet in het cob terug te vinden. We gaan daar verder naar kijken als de primaire data van de Eurobarometer beschikbaar zijn. Zoals al vaker opgemerkt, is de visie op hoe het met het land gaat in de Eurobarometer altijd positiever dan in het cob. Dat heeft waarschijnlijk vooral te maken met de context waarin vragen worden gesteld (de Eurobarometer focust meer op Nederland in Europa en op materiële zaken, het cob focust meer op sociale en culturele ontwikkelingen in Nederland; zie cob 2016|3: 8).
- 3 Zie uitgebreider cob 2019|3. Bij deze verwachtingen moet wel bedacht worden dat vrijwel altijd de grootste groep denkt dat er geen veranderingen zullen zijn. Dit kwartaal verwacht voor de eigen financiële situatie 14% van de mensen een verslechtering, 24% een verbetering en 59% hetzelfde (en 3% weet het niet), voor de Nederlandse economie 29% een verslechtering, 10% een verbetering en 55% hetzelfde (en 6% weet het niet). Bij de belangrijkste bevindingen op pagina 2 en in eerdere kwartaalberichten rapporteerden we de combinatie van mensen die geen verandering of een verbetering verwachten.

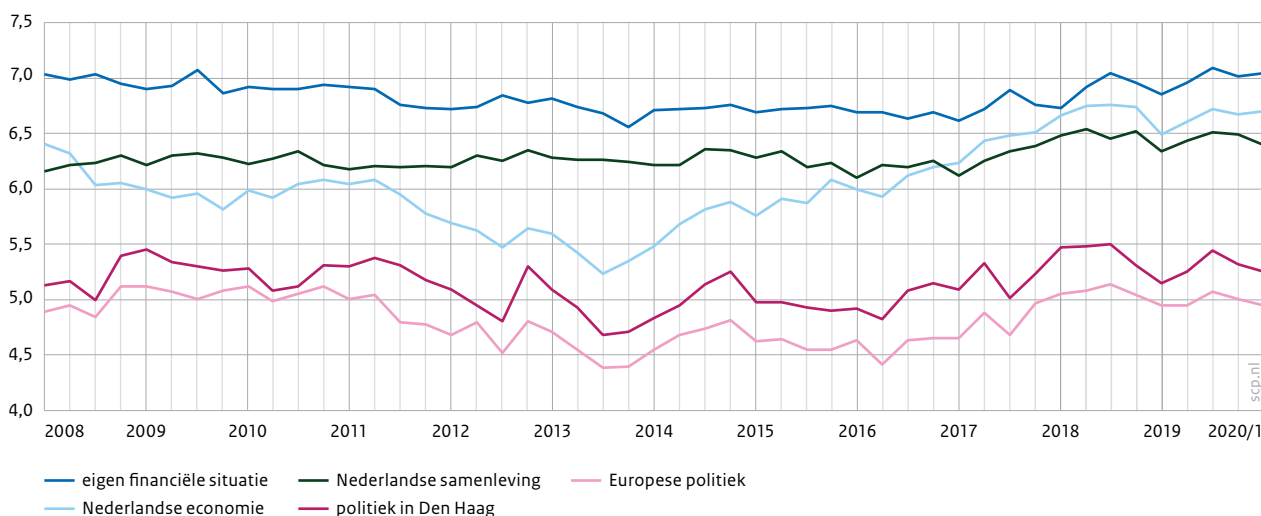
Figuur 1.1 Waarderingen van eigen levenskwaliteit en eigen land in de Europese Unie, bevolking van 15+, eind 2019 (in procentpunten)^a

a Nettoscores: horizontaal het % oneens - % eens met 'Wat uw levenskwaliteit betreft was het vroeger in het algemeen beter'; verticaal het % 'goede kant' - % 'verkeerde kant' in antwoord op de vraag of men in het algemeen het eigen land de goede of verkeerde kan vindt opgaan.

Bron: Eurobarometer 92.3 (november 2019)

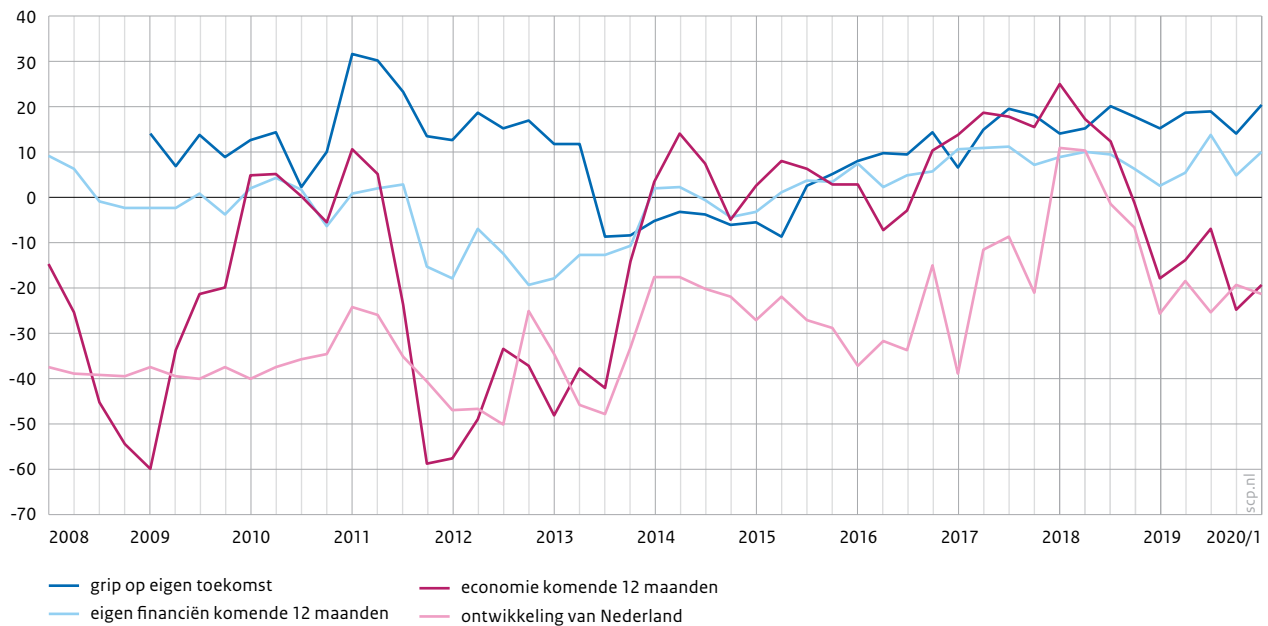
Figuur 1.2 Tevredenheid, bevolking van 18+, 2008-2020/1 (in gemiddelde rapportcijfers)^a

a 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven hoe tevreden u bent met... (1 = zeer ontevreden – 10 = zeer tevreden).'

Bron: COB 2008/1-2020/1

Figuur 1.3 Verwachtingen, bevolking van 18+, 2008-2020/1 (in procentpunten)^a

- a Nettoscores: vermeld zijn de saldi van positieve en negatieve opvattingen (% oneens - % eens met de stelling 'Ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst'; % verbetering - % verslechtering bij de vragen over verwachtingen van de eigen financiële situatie en van de Nederlandse economie in de komende 12 maanden; en % meer de goede kant op - % meer de verkeerde kant op in antwoord op de vraag hoe men het al met al met Nederland vindt gaan.

Bron: COB 2008/1-2020/1

Pessimisme over Nederland was toen bij vlogen ook het grootst, maar het gevoel geen grip op de eigen toekomst te hebben was niet bijzonder wijdverbreid. Dat gevoel is er meer in de jaren erna.⁴

Dit kwartaal vindt 57% van de ondervraagden het meer de verkeerde kant opgaan met Nederland en 35% meer de goede kant op (8% weet het niet). Dat is een stuk minder positief dan in de eerste helft van 2018, toen er meer optimisten dan pessimisten waren, maar de stemming is nog altijd beter dan gemiddeld in de jaren voor 2018 en sinds begin 2019 zijn de veranderingen in opvattingen verwaarloosbaar.

Beschouwingen waarom het goed en verkeerd gaat

Recent zijn we uitgebreid ingegaan op de soorten argumenten die mensen aanvoeren voor hun oordelen dat het al met al meer de goede of verkeerde kant opgaat met Nederland. Tegenover economische en landenvergelijkende motiveringen waarom het goed gaat, staan dan de falende politiek en ongewenste sociale en culturele ontwikkelingen als argumenten waarom het fout gaat. Vaak speelt dan dat men vindt dat bevolkingsgroepen ten onrechte iets wel of niet krijgen en dat gemeenschapszin en positieve waarden verloren gaan zonder uitzicht op verbetering (COB 2017|1: 36-40; COB 2017|4: 9-12; COB 2019|4: 21-31).

We zien dit kwartaal geen verrassende nieuwe argumenten opkomen en zien daarom af van een nieuwe samenvatting. Daarvoor in de plaats geven we integraal een paar langere antwoorden, als een hommage aan

- 4 Met uitzondering van de eerste helft van 2018 zijn er altijd meer pessimisten dan optimisten als gevraagd wordt of men het met het land meer de goede of meer de verkeerde kant op vindt gaan. Dit kwartaal vindt 57% het meer de verkeerde kant en 35% het meer de goede kant opgaan. Zoals vermeld in COB 2019|3: 10 is het maatschappelijk optimisme positief gecorreleerd met de verwachtingen van de economie en van de eigen financiële situatie en hangen die twee onderling ook samen, maar staan de veranderingen in het gevoel grip te hebben op de eigen toekomst daar los van. Op individueel niveau zijn alle relaties positief: mensen die menen grip op de eigen toekomst te hebben, zijn vaker optimistisch over hun financiële situatie, de economie en het land.

de respondenten die veel moeite doen om uit te leggen wat hen beweegt en om te laten zien hoe argumenten worden gecombineerd en genuanceerd. Daar gaan we bij de ordening van kernargumenten aan voorbij, maar ze laten zien dat er in het eindoordeel soms veel wordt gestapeld of juist tegen elkaar wordt afgewogen. Geordend van pessimistisch naar optimistisch eindoordeel:

‘The war on drugs is de verkeerde aanpak, kijk naar de geldstromen. Verkeerde aanpak van jonge criminelen De gevolgen van de klimaatverandering, de onhoudbaarheid van de eindeloze economische groei, de niet te beheersen schuldenlast, de religieuze en politieke radicalisering. Als de dreiging te groot wordt gezien het wapenarsenaal dat in de wereld ligt verspreid vast ook nog wel in Nederland, dus zullen het leger en de politie moeten ingrijpen om de veiligheid van de burgers en het voortbestaan van de Europese, islamitische en andere beschavingen te verzekeren en er zal weer gestaakt worden door de leerkrachten en docenten van basisonderwijs tot universitair onderwijs, wegens de werkdruk, de lage lonen en het gebrek aan status van het beroep als leerkracht. Grote steden in de randstad slibben nog meer dicht. Groei naar 18,3 miljoen Nederlanders. Vol is al vol.’ (waarom het duidelijk de verkeerde kant opgaat volgens een man van 52 jaar met mavo die nog niet weet wat hij zou gaan stemmen als er nu Kamerverkiezingen zouden zijn)

‘Ik voel me niet lekker bij mijn antwoorden. Ik zie bijvoorbeeld de economische voordelen van de Europese Unie. Maar ik ervaar ook het verlies van nationale identiteit. Ik ben niet meer trots op Nederlander te zijn. Ik schaam me voor het geen stelling nemen in morele dilemma’s en voor het verlies van idealen. Concreet gaat het best goed met mij. Tegelijk ervaar ik mijn omgeving (werk privé verkeer enz.) als een steeds kleiner wordende wereld die dichtslibt met regel op regel. Al die regeltjes en het door mijn sociale en werkomgeving opgelegde ‘politiek correct’ moeten zijn veroorzaakt een benauwd gevoel van eenheidsworst te moeten zijn. Alle eigenheid lijkt te moeten verdwijnen. Ik merk dat ik media en zeker sociale media al meer ga mijden om dat gevangen gevoel zo veel mogelijk buiten te houden. Het lijkt me een cultureel fenomeen van identiteitsverlies waar ik de vinger niet echt op kan leggen maar het benauwt me zeer. Ik ga stemmen want ik vind dat een morele plicht. Tegelijk voel me op geen enkele manier werkelijk vertegenwoordigd door politici. Helaas hoor ik mijn niet positieve stemming breed om me heen terug.’ (waarom het een beetje meer de verkeerde dan de goede kant opgaat volgens een vrouw van 59 jaar met hbo en voorkeur voor FvD)

‘De tendens is dat mensen steeds intoleranter en respectlozer met elkaar omgaan. De overheid trekt zich terug vooral bij ouderenzorg en wil dat de samenleving dat zelf oplost, maar dit brengt ontzettend veel problemen met zich mee. Sociale woningnood omdat mensen langer zelfstandig moeten blijven wonen, burn-outs omdat mensen onverminderd moeten blijven werken om alle kosten te kunnen betalen en ook nog eens mantelzorger moeten zijn, lange wachtlijsten in de zorg en voor sociale huur. Daarbij ziet men ook nog dat er niet structureel bijgebouwd wordt en dat statushouders een woning krijgen toegewezen. Wat volkomen terecht is

maar op deze manier gaan mensen hun de schuld geven van alle problemen, terwijl het echte probleem de bezuinigingen van de overheid en de macht van de grote bedrijven en het grootkapitaal zijn.’ (waarom het een beetje meer de verkeerde dan de goede kant opgaat volgens een vrouw van 41 jaar met havo/vwo en voorkeur voor de SP)

‘Ondanks dat de algemene economie (gelukkig) sterk gegroeid is in de afgelopen jaren, staat de Nederlandse burger onder zeer grote druk in de opzichten: (vooral) financieel, sociaal, complexiteit, en vooral als speelbal van de politiek en het bedrijfsleven. Ik vind dat de prijs-kwaliteitverhouding van de service van de Nederlandse politiek afglijdt. Ik observeer dat het een sport is geworden om zo veel mogelijk geld uit de zakken te kloppen van de hardwerkende burger met een barrage aan regels, complexiteit, controle, randvoorwaarden, bijzondere gevallen, en vooral stijgende prijzen/kosten. Deze druk wordt onvoldoende besproken en/of aangepakt. Integendeel, de burger moet het doen met schaamteloze praatjes over allerlei randzaken en excuses, terwijl (bijvoorbeeld) de belastingdienst (een vrij essentiële kernactiviteit van een regering) al jarenlang onvoldoende effectief opereert. Met alle gevolgen van dien... (En ik begrijp dat er keuzes worden gemaakt in beleid, ik begrijp ook dat die keuzes niet altijd gemakkelijk zijn, en ik begrijp ook dat zaken niet altijd zo eenvoudig liggen...) De politiek heeft uiteindelijk maar 1 taak: Het bewaken en beschermen van de levenskwaliteit van haar burgers. Echter, veel politici laten zich veel te veel verleiden en beïnvloeden door het bedrijfsleven voor persoonlijk gewin (om verschillende redenen, die soms begrijpelijk zijn vanuit individueel menselijk oogpunt). Bovendien staat de burger behoorlijk machteloos om de politiek daarop af te straffen (op de gebruikelijke democratische manier, door middel van stemmen). Het bedrijfsleven heeft een geweldige (prachtige en essentiële) functie in de samenleving, namelijk het bieden en genereren van inkomsten en economische welvaart. Maar die functie mag niet uitgebuit worden voor persoonlijk en kortetermijngewin van de kapiteins op het schip. De Nederlandse politiek kan hier effectiever mee omgaan dan dat zij op dit moment doet.’ (waarom het een beetje meer de verkeerde dan de goede kant opgaat volgens een man van 42 jaar met wo en voorkeur voor de VVD)

‘De landelijke politiek is nog niet hard genoeg aan het werk om de klimaatdoelstellingen te halen (welke op zich al niet streng genoeg zijn, naar mijn mening) en is niet open en eerlijk over de risico’s die we lopen en wat er nodig is om de aankomende wereldwijde crisis (hopelijk) te vermijden, of anderszins het hoofd te bieden. Het verschil tussen arm en rijk wordt groter. Door oplopende studieschulden en oplopende huizenprijzen wordt de groep mensen die een huis kan kopen steeds kleiner, wat ook het verschil tussen arm en rijk doet toenemen. Ondanks een redelijk goede economische situatie ziet de rechts-populistische kant kans om te groeien. De politiek heeft weinig tot geen langetermijnvisie, de regering bestaat voornamelijk uit rijke blanke, hoog opgeleide (mannen) met een dubbele agenda (ze bedoelen het niet slecht, zij zijn er ook maar om in hun eigen onderhoud te voorzien). De verzekeringsmaatschappijen hebben zo veel macht dat de zorg onhoudbaar, onvriendelijk en op

termijn onbetaalbaar is geworden. De ‘vrije markt’ voor de zorg is een scheef systeem geworden en een fout geweest. De decentralisatie van de zorg was een zo mogelijk nog grotere fout. Overigens ben ik over veel zaken ook erg tevreden in Nederland.’ (waarom het een beetje meer de verkeerde dan de goede kant opgaat volgens een vrouw van 24 jaar met hbo en een voorkeur voor GL)

‘Zelf vind ik dat mensen elkaar wel helpen als je daarvoor open staat. Toch vind ik dat mensen te vaak hun oordeel klaar hebben voordat ze precies weten waar het over gaat. Ik zou zeggen, oordeel pas als je het zelf hebt meegemaakt. Iedere situatie is anders en iedereen reageert op zijn of haar eigen manier. Zeur niet zo, maar kijk eens positief! De wereld is veel meer mooier dan je denkt als je er maar voor open staat! Geniet van de kleine dingen. Kopje koffie, zonnetje dat schijnt, vogeltje dat tjilpt. Bij elkaar zijn met je dierbaren. enz.’ (waarom het een beetje meer de goede dan de verkeerde kant opgaat volgens een vrouw van 36 jaar met mbo die nog niet weet wat ze zou gaan stemmen)

‘Veel werk, waardoor de mensen meer te besteden hebben. Weinig werklozen. We hebben toch wel moeilijke jaren gehad, maar ik vind dat de regering het nu goed op de rit heeft. Natuurlijk moeten we ons nog wel zorgen maken over het klimaat, en daar zullen wel acties op moeten volgen.’ (waarom het duidelijk meer de goede kant opgaat volgens een vrouw van 47 jaar met mbo en een voorkeur voor het CDA)

Vertrouwen

In de kwartaalmetingen van het COB vormt de ontwikkeling van het vertrouwen een rode draad: vertrouwen in andere mensen, in maatschappelijke instituties en in het bijzonder in de politiek. Zo nu en dan vergelijken we de ontwikkeling van het vertrouwen met die volgens ander onderzoek. Dit keer kijken we uitgebreider naar trends sinds 2002 volgens het European Social Survey (ESS).⁵

Stijgende trends sinds 2002

Figuur 1.4 laat ontwikkelingen in het sociale vertrouwen zien aan de hand van drie tegenstellingen: de medemens is geneigd tot misbruik of tot eerlijkheid, je moet op je hoede zijn of kunt mensen vertrouwen, mensen zijn vaker egoïstisch of vaker behulpzaam.

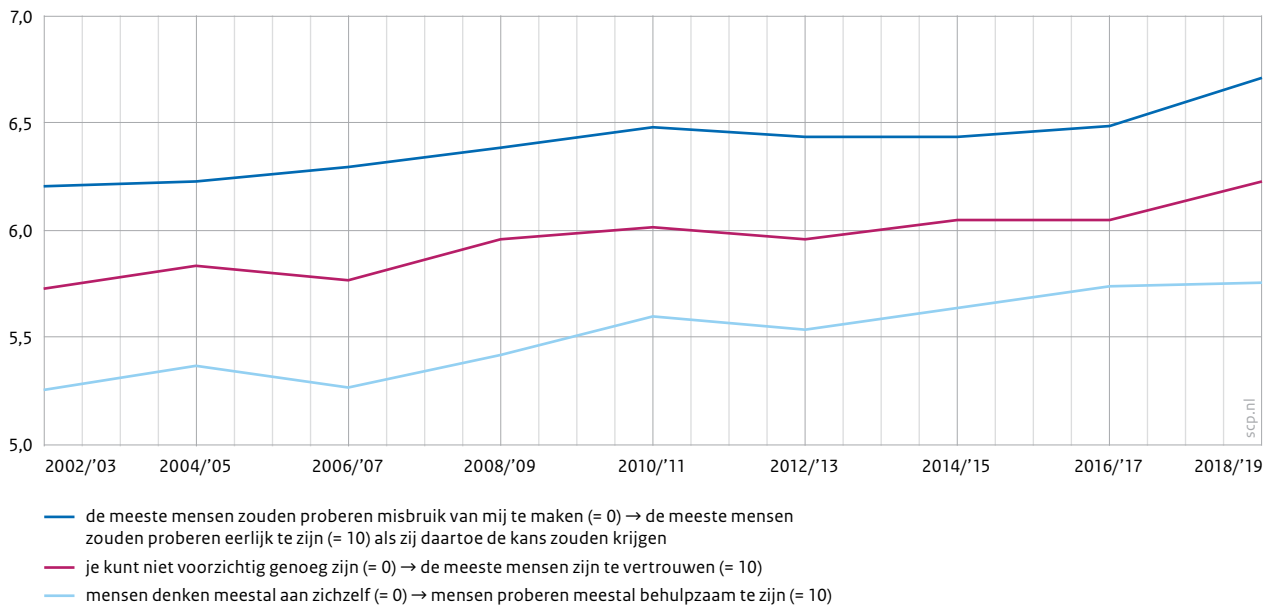
In alle drie gevallen is er een positieve trend: Nederlanders neigen tussen 2002 en 2019 meer naar de keuze voor een positief beeld van de ‘meeste mensen’.⁶ Verschillen kunnen komen door verschillende tijdstippen van ondervraging: zoals de kwartaalmetingen van het COB laten zien, zijn er ook bij deze vraag fluctuaties.

Figuur 1.5 toont op basis van dezelfde enquêtes de ontwikkelingen in institutioneel vertrouwen. Het vertrouwen in instituties wordt, net als in het COB, gemeten door eenvoudigweg instituties te noemen en te vragen naar een rapportcijfer tussen 0 (geen enkel vertrouwen) en 10 (volledig vertrouwen).

- 5 Zie eerder o.a. COB 2015|3, COB 2017|4 en COB 2019|3. Naast dit maatschappelijk vertrouwen (sociaal, institutioneel en politiek) is er ook nog vertrouwen in de toekomst en zelfvertrouwen, waar we regelmatig aandacht aan besteden. Al deze soorten vertrouwen staan niet los van elkaar. Wie meer van het ene heeft, heeft vaak ook meer van het andere. Dat geldt voor individuen en ook voor landen.
- 6 Wat de keuze tussen vertrouwen in de meeste mensen en voorzichtigheid betreft – een populaire keuzevraag in internationaal onderzoek sinds de jaren vijftig (COB 2015|3: 33) – zijn er vergelijkbare cijfers van Culturele Veranderingen in Nederland en in het COB. Die laten tussen 2008 en 2019 geen trends zien (zie J. den Ridder en P. Dekker, De publieke opinie, in: A. Wennekers, J. Boelhouwer, C. van Campen en J. Kullberg (red.), *De sociale staat van Nederland 2019*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2019: 57.

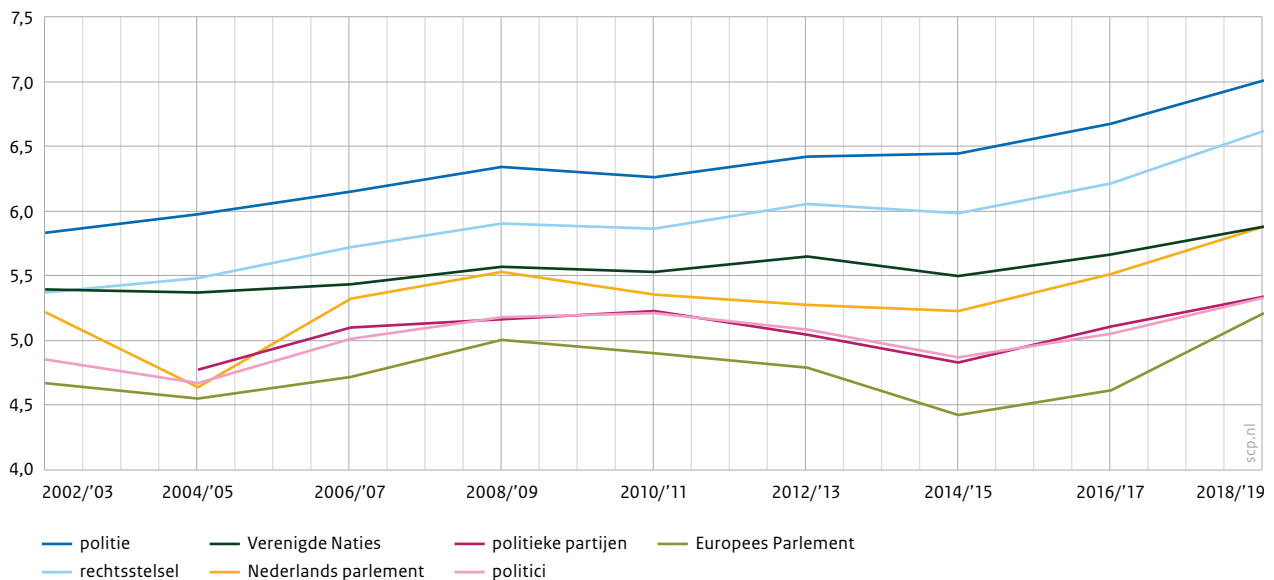
Hoe gaat het met Nederland?

Figuur 1.4 Sociaal vertrouwen, bevolking van 18+, 2002/'3-2018/'19 (gemiddelde cijfers op een schaal van 0-10)

Bron: ESS 1-9

Figuur 1.5 Institutioneel vertrouwen, bevolking van 18+, 2002/'3-2018/'19 (gemiddelde rapportcijfers op een schaal van 0-10)^a

a Kunt u op een schaal van 0 tot 10 aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk heeft in elk van de instellingen...? (0 = helemaal geen vertrouwen en 10 = volledig vertrouwen).

Bron: ESS 1-9

Tabel 1.1 Trends in sociaal en institutioneel vertrouwen in twaalf Europese landen, 2002/'3-2018/'19^a

	dalend	geen trend	stijgend
je kunt niet voorzichtig genoeg zijn → de meeste mensen zijn te vertrouwen	IE		de andere 11
als zij daartoe de kans zouden krijgen, zouden de meeste mensen: proberen misbruik van mij te maken → proberen eerlijk te zijn		IE, NO	de andere 10
mensen denken meestal aan zichzelf → mensen proberen meestal behulpzaam te zijn		IE	de andere 11
politie			alle 12
het rechtsstelsel	SI		de andere 11
nationaal parlement	FI, FR, IE, SI	BE, UK	de andere 6
politieke partijen	FI, FR, IE, SI	BE, UK	de andere 6
politici	BE, FI, FR, IE, SI	UK	de andere 6
Verenigde Naties	DE, FI, HU, IE, PL, SI	CH, NO, UK	de andere 3
Europees Parlement	BE, CH, FR, HU, IE, PL, SI	DE, UK	de andere 3

a Twaalf landen: België (BE), Duitsland (DE), Hongarije (HU), Ierland (IE), Finland (FI), Frankrijk (FR), Nederland (NL), Noorwegen (NO), Polen (PL), Slovenië (SI), het Verenigd Koninkrijk (UK) en Zwitserland (CH). Er is uitsluitend gekeken naar de aanwezigheid en richting van lineaire trends; significantie $p < 0,05$ (t-test, tweezijdig).

Bron: ESS 1-9

Voor alle zeven instituties zien we in figuur 1.5 dat het vertrouwen toeneemt. Tussen 2002 en 2019 neigen Nederlanders ertoe de instituties meer te gaan vertrouwen.

Ook elders meer positieve dan negatieve ontwikkelingen

Als we kijken naar de twaalf landen waarvoor in februari 2020 data beschikbaar zijn van alle negen ESS-onderzoeken (zie tabel 1.1), dan zien we dat Nederland het enige land is met een positieve trend voor alle tien metingen van vertrouwen. Toch laten ook andere landen positieve trends zien, maar dan niet op alle metingen. Ierland heeft geen positieve trend op de drie metingen van sociaal vertrouwen en is daarmee een uitzondering. Ook Noorwegen vertoont één keer geen positieve trend, maar daar is het sociale vertrouwen in het begin al het hoogst. In de andere tien of elf landen is er bij alle drie metingen op sociaal vertrouwen een positieve trend. Die is vaak heel zwak, maar toch stijgend.

Bij de politie is er in alle twaalf landen een positieve trend en bij het rechtsstelsel is Slovenië met een negatieve trend de enige uitzondering op het verder overal trendmatig toenemende vertrouwen. In het derde kwartaal van 2019 gingen we in op vertrouwenstrends volgens een ander onderzoek, de European Values Study, en ook daar troffen we positieve trends aan voor de politie en de rechtspraak (en de krijgsmacht) en we signaleerden toen stijgend vertrouwen bij 'onpartijdig gezag' (COB 2019|3: 15-16). Die trend wordt hier bevestigd. De politieke instituties leveren een gemengd beeld op. Hier maakt Nederland deel uit van de helft van de landen die stijgende trends laten zien. In Frankrijk,

Tabel 1.2 Vertrouwen in een eerlijke behandeling door drie groepen, bevolking van 18+, 2008-2020/1 (in procenten)^a

	2008/1-2	2010/1	2012/2	2015/3	2017/3-4	2020/1
loodgieters, aannemers, automonteurs en andere reparateurs						
(sterk) wantrouwen	14	13	9	9	10	13
(sterk) vertrouwen	50	55	61	57	59	57
financiële instellingen zoals banken en verzekeraars						
(sterk) wantrouwen	31	40	38	40	37	38
(sterk) vertrouwen	31	25	26	23	25	25
ambtenaren						
(sterk) wantrouwen	22	24	26	24	25	25
(sterk) vertrouwen	31	32	34	32	33	34

a 'In welke mate heeft u er vertrouwen in dat mensen zoals u eerlijk worden behandeld door...?' De gepresenteerde antwoordmogelijkheden tellen met 'geen vertrouwen, geen wantrouwen' en 'ik weet het niet' op tot 100%.

Bron: COB 2008/1-2, 2010/1, 2012/2, 2015/3, 2017/3-4 en 2020/1

Finland, Ierland en Slovenië is de trend voor alle drie instituties negatief, in België alleen voor politici. Voor de andere twee vertonen de zuiderburen geen trend en de Britten zijn zonder richting voor alle drie politieke instituties. Bij vertrouwen in internationale instituties is er naast Nederland slechts in twee landen een stijgende trend (in België en Frankrijk voor vertrouwen in de Verenigde Naties; in Finland en Frankrijk voor het Europees Parlement). Alleen in het geval van het Europees Parlement is er in een meerderheid van de landen (7 van de 12) een negatieve trend.

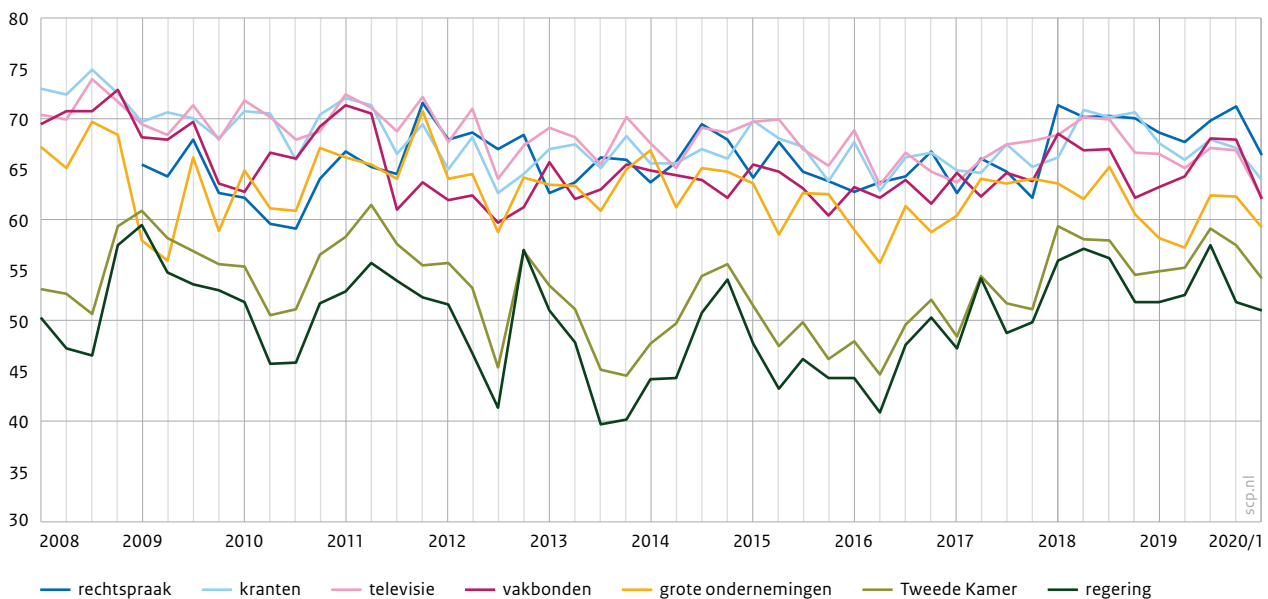
Dit is een onverwacht positief beeld van de ontwikkelingen voor wie op basis van nieuws en commentaren in de media veronderstelt dat mensen elkaar steeds minder vertrouwen en ook steeds minder vertrouwen hebben in de maatschappelijke instituties en de politiek. Voor we daar verder op ingaan, kijken we eerst naar de ontwikkelingen op het grensvlak van sociaal en institutioneel vertrouwen: heeft men het gevoel dat 'mensen zoals u' eerlijk worden behandeld door een aantal beroepsgroepen en instellingen (tabel 1.2)?

Vertrouwen in de financiële sector nog niet hersteld

Tabel 1.2 toont veel stabiliteit, met een meerderheid met vertrouwen in ambachtslieden en meer vertrouwen dan wantrouwen in ambtenaren. In het laatste geval houdt de (in de tabel weggelaten) grootste groep respondenten zich echter op de vlakte, waarschijnlijk omdat men bij ambtenaren aan heel verschillende werkzaamheden kan denken.⁷ Bij banken en verwante organisaties zien we een daling van vertrouwen en een stijging van wantrouwen na de eerste meting, die begin 2008 plaatsvond voordat de bankencrisis in Nederland eind van dat jaar uitbrak. De sector is daarvan qua publiek vertrouwen nog niet hersteld.

7 Toen we eind 2017 deze vragen lieten invullen en bespreken in focusgroepen werd bij ambtenaren vaak een verschil gemaakt tussen enerzijds lagere en uitvoerende ambtenaren (politieagenten, baliemedewerkers, onderwijzers) en anderzijds hogere ambtenaren in de sfeer van beleid en besluitvorming (COB 2017[4]: 14-16).

Figuur 1.6 Vertrouwen in zeven instituties, bevolking van 18+, 2008-2020/1 (in procenten)^a

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'.

Bron: COB 2008/1-2020/1

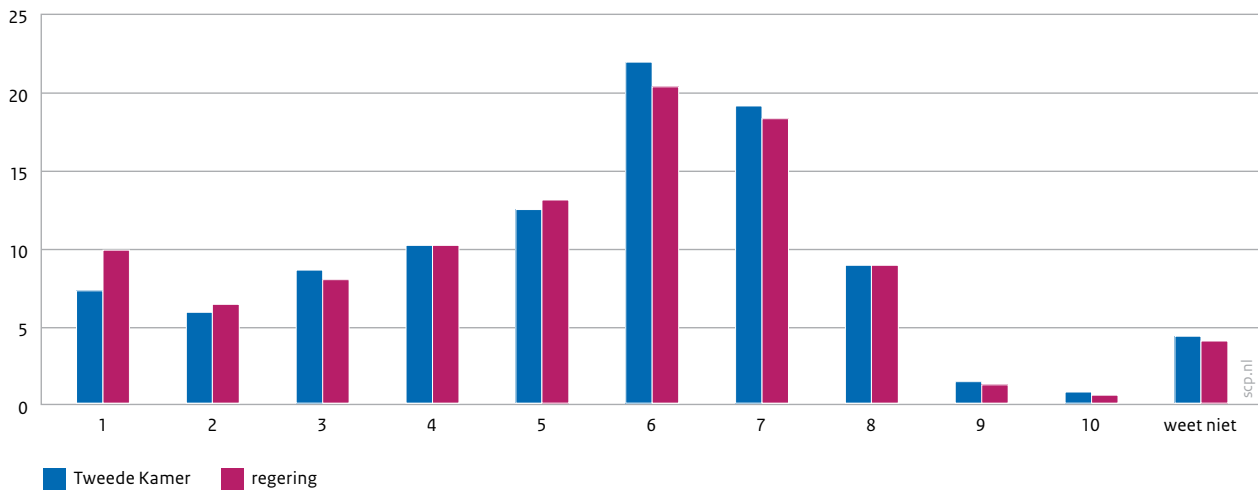
Weinig verandering in institutioneel vertrouwen op korte termijn

Figuur 1.6 toont kwartaal op kwartaal de veranderingen in de mate dat de Nederlandse bevolking voldoende voor vertrouwen gaf aan zeven instituties. De twee politieke instituties scoren het slechtst en tonen de grootste fluctuaties. De andere instituties (media, (sociaal-)economische actoren en de rechtspraak) vormen een kluwen met minder grote veranderingen (de grote ondernemingen veranderen het meest, met de sterkste daling tijdens de bankencrisis eind 2008).

Met uitzondering van de rechtspraak zijn er over de hele periode licht dalende trends tot 2016/17 en sindsdien zien we herstel, maar dat lijkt zich niet door te zetten. Vergeleken met het laatste kwartaal van 2019 is er dit kwartaal een significante ($p < 0,01$) daling van vertrouwen in de vakbonden. Bij de tv ($p = 0,014$) en de rechtspraak ($0,018$) is er net geen daling van vertrouwen. Alle instituties zitten op hetzelfde niveau als een jaar geleden.

Over de hele periode 2008-2020 bezien is de lineaire trend in alle 49 metingen voor zes van de zeven instituties negatief. Uitzondering is de rechtspraak (start metingen in 2009) die juist een positieve trend vertoont. Dat laatste spoort met de eerdere bevinding dat niet-politiek gezag meer vertrouwen lijkt te krijgen in Europa (zie tabel 1.1 en COB 2019[3: 13 e.v.). De daling bij de andere instituties spoort niet met de trends in de periode 2002-2019 volgens het European Social Survey. Dat komt deels omdat het COB net voor de crisisjaren begint. Wordt apart gekeken naar de periode tot en met het derde kwartaal van 2013 (volgens andere indicatoren het kwartaal met de sterkste crisisstemming

Figuur 1.7 Rapportcijfers voor vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering (in procenten)

Bron: COB 2020/1

(COB 2019|3: 3)) en de periode daarna, dan zien we in de eerste periode bij vijf instituties een negatieve trend en alleen bij de rechtspraak een positieve, en in de tweede periode bij vijf instituties een positieve trend en alleen bij de tv een negatieve (bij de grote ondernemingen ontbreekt in beide periodes een trend). Er is in Europese landen in het algemeen bij economische voorspoed meer politiek en ander institutioneel vertrouwen dan in tijden van stagnatie.⁸

Kamer en kabinet vaak hetzelfde beoordeeld en zelden erg positief

We kijken verder naar het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering. Daarvoor toont figuur 1.7 de verdeling van rapportcijfers dit kwartaal. De verdeling van cijfers voor beide instituties komt sterk overeen en dat komt omdat mensen weinig verschil maken in hun oordelen. De cijfers zijn sterk gecorreleerd ($r = 0,93$) en van de mensen die beide instituties een cijfer geven, geeft 69% hetzelfde cijfer en nog eens 21% maakt slechts een punt verschil.

Na het blokje instituties van figuur 1.6 vroegen we een willekeurige selectie van ruim 500 respondenten hun cijfers voor beide politieke instellingen toe te lichten: ‘Kunt u uw cijfers voor vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering toelichten?’ Ruim twee derde gaf een toelichting, veelal kort en zonder verschil te maken tussen regering en Tweede Kamer. De zware onvoldoendes gaan soms gepaard met heel korte diagnoses: ‘een en al leugen’, ‘slappe hap’, ‘maken er een zootje van’ en ‘kunnen precies niks’. Of ze gaan vergezeld van verwondering over de vraag om een toelichting: ‘is toch duidelijk’ en ‘kijk naar hun daden, zegt al genoeg’. Terugkerende verwijten zijn dat men veel praat en weinig doet, beloftes niet nakomt, en meer bezig is met de eigen toekomst dan die van het land. Bij de lichtere onvoldoendes gaat men minder uit van kwade bedoelingen, worden de klachten over het niet nakomen van beloftes en te veel praten wat milder en komt er meer kritiek op het gebrek aan consistentie, op onvoldoende aandacht voor

8 Zie COB 2015|3: 38 e.v.; P.F.A. van Erkel en T.W.G. van der Meer, Macro-economic performance, political trust, and the Great Recession. *European Journal of Political Research* 55 (2016), 1: 177-197.

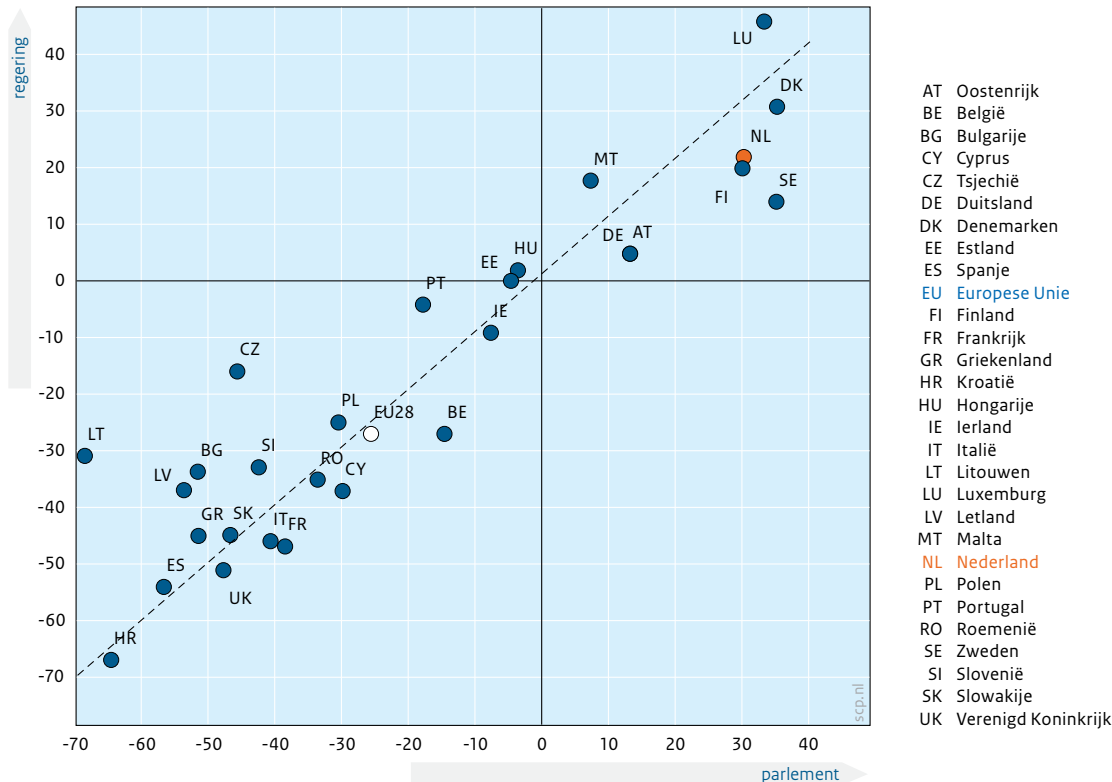
de lange termijn en op de negatieve kanten van het meerpartijenstelsel, compromissen en ‘gepolder’. Bij de voldoendes worden die kenmerken positief gewaardeerd en wordt ook positief gewaardeerd dat politici desondanks dingen voor elkaar krijgen. Bij de veelvuldige zessen voor beide instituties overheerst soms dat het een voldoende is (‘voor mijn gevoel gaat het redelijk goed’), maar vaker dat het niet goed is (‘het gaat te vaak fout of mis’ en ‘veel ondeugdelijkheden, onwaarheden, doofpot’). Bij de zevens voor beide wordt men positiever (‘ze doen hun best’ en ‘Nederland hobbelt gewoon lekker door’), maar echt enthousiast wordt men zelfs bij de achten nog niet (‘ze doen het niet zo slecht’, ‘met iedere regering is wel wat’ en ‘hoop doet leven 😊’). Bij de zeer uitzonderlijke negens en tieners zijn er kwalificaties als ‘dapper’, ‘capabel’ en ‘waarheidsgetrouw’.

Als de Tweede Kamer en de regering verschillende cijfers krijgen en daar in de toelichting aandacht aan wordt besteed, dan is het oordeel over de Tweede Kamer onder andere positiever omdat men zich wel vertegenwoordigd voelt en de Kamer probeert beleid te controleren, terwijl de regering vanwege het beleid of de partijpolitiek ‘niet mijn regering is’. De regering krijgt minder vaak een hoger cijfer, maar als ze die krijgt, dan is dat met name omdat ze niet alleen maar praat en moet werken onder moeilijke omstandigheden (veel partijen en belangen). Een enkeling is zich bewust van het verschil tussen kabinet en regering en spreekt haar vertrouwen uit in ‘de regering van koning Willem-Alexander’.

Zoals gezegd zijn de toelichtingen kort en wordt er maar zelden gerefereerd aan specifieke beleidsterreinen of gebeurtenissen. Er wordt dan verwezen naar inkomens- en belastingbeleid (met name niet nagekomen koopkrachtbeloftes), milieu- en klimaatbeleid, en tekortkomingen in de zorg en bij internationale kwesties. Er wordt in de ruim 350 toelichtingen hoogstens vijf keer verwezen naar de misplaatste en hardnekkig volgehouden fraudebeschuldigingen van de Belastingdienst aan het adres van ontvangers van kinderopvangtoeslagen. Dat was in januari een grote affaire in de media, waarvan werd verondersteld dat ze het vertrouwen in de overheid en politiek kon aantasten.

In de telefoongesprekken van medio februari met twintig respondenten over hun vertrouwenscijfers voor de Tweede Kamer en de regering kregen we ook niet de indruk dat de fraudeaffaire van de Belastingdienst diepe sporen had nagelaten. Slechts één persoon noemde die spontaan als een reden voor weinig vertrouwen. Toen we de affaire aan de anderen voorlegden met de vraag of die van belang was voor hun vertrouwen in de politiek, reageerde vrijwel iedereen negatief, veelal met het argument dat het hen persoonlijk niet had geraakt. Twee mensen hadden er desgevraagd wel meer ideeën over. Voor de een was het een ernstig incident, maar niet iets wat je de politiek kon aanrekenen of wat de hele overheid in een ander daglicht stelde. Bij de ander had de affaire wel meer vragen opgeroepen: hij had de indruk dat vooral gekleurde ouders verdacht waren gemaakt en had daar de politiek wel meer over willen horen. Van de twintig mensen die we belden over hun politieke vertrouwen had trouwens niemand behoefte om de in de enquête gegeven cijfers aan te passen. De motiveringen verschilden ook niet van wat al in de toelichtingen van anderen in de enquête naar voren was

Figuur 1.8 Vertrouwen in nationale parlementen en regeringen in de EU, bevolking van 15+, eind 2019 (in procentpunten)^a

a Nettovertrouwen: % 'geneigd wel te vertrouwen' - % 'geneigd niet te vertrouwen' van (de belangrijkste Kamer van) het nationale parlement en van de nationale regering. In landen onder de diagonaal (stippellijn) heeft men meer vertrouwen in het parlement dan in de regering, in landen erboven meer in de regering dan in het parlement.

Bron: Eurobarometer 92.3 (november 2019)

gebracht. Er werd vooral in tamelijk algemene bewoordingen geklaagd over gebrek aan visie en gebrek aan daadkracht.

Tot slot van de cijfers plaatsen we het politieke vertrouwen in Europees perspectief. Figuur 1.8 bevestigt weer de positie van Nederland als *high trust society* in het groepje rechtsboven met Luxemburg en de Noordse landen. Evenals in het COB is er wat meer vertrouwen in het parlement (i.c. Tweede Kamer) dan in de regering. Met 30 procentpunten voor het parlement (63% wel en 33% niet geneigd tot vertrouwen) en 22 procentpunten voor de regering (59% wel en 37% niet) bevindt Nederland zich op grote afstand van Kroatië met -65 procentpunten voor het parlement (16% wel en 81% geen vertrouwen) en -67 procentpunten voor de regering (15% wel en 82% niet). In de afgelopen jaren vormde Griekenland vaak de tegenpool (zie o.a. COB 2016|3: 8 en COB 2019|3: 8-10).

Al met al geven de vertrouwenscijfers voor Nederland noch vergelijken-derwijs noch qua trends aanleiding tot grote zorgen. Vanuit de empirische politicologie zijn verontruste commentatoren op dit punt al vaker geruststellend toegesproken.⁹ Daarbij past wel de aantekening dat cijfers voor de hele bevolking niet uitsluiten dat er in delen van de bevolking wel sprake is van steeds minder vertrouwen en toenemend wantrouwen, van een krachtiger partijpolitieke organisatie, van maatschappelijk wantrouwen en van een hardere verwoording van grote politieke onvrede.¹⁰

Grote problemen, sterke punten en politieke prioriteiten

Wat zijn op dit moment de belangrijkste onderwerpen in de publieke opinie? Dat gaan we na door mensen in onze enquête te vragen in eigen woorden aan te geven wat zij de grootste problemen in Nederland vinden, wat ze juist goed vinden gaan en wat hoog op de agenda van de regering zou moeten staan. In antwoord op die drie vragen kunnen ze telkens maximaal vijf trefwoorden opgeven. Die delen we vervolgens toe aan categorieën die we hebben onderscheiden bij het eerste onderzoek in 2008 en voor de vergelijkbaarheid door de tijd constant proberen te houden.¹¹ In tabel 1.3 staan achtereenvolgens het nationaal probleem-besef, de nationale trots en de wensen voor de agenda van de regering.¹²

Blijkens de onderste cijferrijen in tabel 1.3 noemen mensen ook dit kwartaal spontaan meer maatschappelijke problemen (90% van de respondenten formuleert gemiddeld 3,6 problemen) dan zaken die goed gaan (69% formuleert gemiddeld 2,7 sterke punten; de prioriteiten voor de agenda van de regering zitten daar tussenin met 84% die gemiddeld 3,3 kwesties aandraagt).¹³

Groeiende aandacht voor tekort aan betaalbare woonruimte

Bij de grootste problemen staan kwesties van natuur, milieu & klimaat¹⁴ op een (bijna) gedeelde derde plaats met inkomen & economie, na samenleven & normen en waarden op de eerste plaats en immigratie & integratie op de tweede plaats. Sinds het laatste kwartaal is natuur, milieu & klimaat iets minder belangrijk geworden (het was toen 13%, nu 10% van het probleembesef), maar niet ten opzichte van heel 2019. Op klimaat wordt in hoofdstuk 2 verder ingegaan. Een daler in het nationaal probleembesef in vergelijking met 2019 is de werkgelegenheid, een stijger is verkeer, infrastructuur & wonen. Eerder (COB 2019|3: 22) beschreven we al de stijging van huisvesting als onderwerp voor de Haagse politieke agenda. In figuur 1.9 trekken we die lijn door en voegen we de ontwikkeling van het onderwerp toe aan de maatschappelijke problemen. De ontwikkelingen vallen min of meer samen.¹⁵ Na een lage top door de crisis in 2012-2014 (mensen konden hun huis niet verkopen

9 Zie onder andere J. Thomassen, *De permanente crisis van de democratie* (afscheidsrede). Enschede: Universiteit Twente, 2010; T.W.G. van der Meer, *Voorbij de politieke crisis* (inaugurale rede). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2017; en R.B. Andeweg, *Kiezers, Kamerleden en 'de kloof'* (afscheidsrede). Leiden: Universiteit Leiden, 2018.

10 Dat vergt meer en ander onderzoek dan bevolkingsenquêtes. Wat met de laatste nog wel kan worden bekeken, is of zich onder de oppervlakte van de gemiddelde scores wellicht een polarisatie voltrekt waarbij naast een brede toename van vertrouwen ook een toename van heel gering vertrouwen zou kunnen optreden. Dat blijkt in ieder geval niet zo te zijn bij de cijfers van het European Social Survey. De bij figuur 1.4 en 1.5 gesignaleerde positieve trends in gemiddelde rapportcijfers gaan gepaard met dalende trends bij de laagste cijfers.

11 Dat is soms lastig, omdat dezelfde woorden op verschillende categorieën betrekking kunnen hebben en er verschuivingen zullen zijn in waar het vooral om gaat (gaat het bij 'hypotheek' om huisvesting of om inkomen?, bij 'boeren' om werk of om politieke protesten?). Belangrijk is te beseffen dat het gaat om een indeling van onderwerpen en niet van wat men daarvan vindt (bij 'immigratie & integratie' kan het gaan om te veel onaangepaste immigranten en om onvoldoende toegelaten vluchtelingen of discriminerende autochtonen, bij 'milieu, natuur & klimaat' om tekortschietende en overdreven maatregelen, enz.; zie COB 2019|4: 18).

12 Bij het vaststellen hiervan houden we er rekening mee dat mensen verschillende aantallen trefwoorden noemen. Om iedereen gelijk te laten meetellen en om te vermijden dat bepaalde groepen respondenten (zoals hoger-opgeleiden) die meer trefwoorden noemen zwaarder meewegen, krijgt elke respondent die minstens één trefwoord opschrijft hetzelfde gewicht.

13 Deze verhoudingen zijn hetzelfde als in het verleden, maar dit kwartaal komen meer mensen bij alle drie vragen met meer onderwerpen. Het is niet duidelijk waarom dat zo is.

14 Deze categorie noemden we tot nu toe natuur & milieu, maar gezien het groeiend aandeel klimaatverwijzingen in deze categorie is een andere aanduiding op haar plaats; hetzelfde geldt verderop voor het opnemen van 'wonen' in de naam van de ruimtelijke categorie waarin aanvankelijk kwesties van verkeer en vervoer belangrijker waren.

Tabel 1.3 Grootste problemen, sterkste punten en politieke prioriteiten, bevolking van 18+, 2008-2020/1 (in procenten)^a

onderwerpen	nationaal probleembesef ^b						top vijf en +/- ^e
	2008-2010	2011-2013	2014-2016	2017-2018	2019	2020/1	
samenleven & normen en waarden	21	19	17	19	17	16	1
immigratie & integratie	10	8	17	16	13	12	2
inkomen & economie	14	16	12	9	11	10	3
milieu, natuur & klimaat	2	2	2	4	9	10	4 -†
gezondheids- & ouderenzorg	7	10	14	11	10	9	5
criminaliteit & veiligheid	11	9	5	7	8	8	
politiek & bestuur (overheid)	13	12	9	8	8	8	
verkeer, infrastructuur & wonen	5	4	2	5	6	8	+*
onderwijs, innovatie & cultuur	2	3	3	3	4	4	
sociaal stelsel & verzorgingsstaat	1	3	3	3	3	3	
internationaal & NL in de wereld	1	3	4	3	2	2	
jeugd & gezin	3	2	1	1	1	1	
werkgelegenheid	3	5	6	3	2	1	-*
vrijheden	1	0	1	1	1	0	
overig	4	4	5	6	7	7	
totaal	100	100	100	100	100	100	
% met minstens één onderwerp	87	88	88	86	87	90	
gemiddeld aantal onderwerpen per persoon die iets noemt	3,4	3,5	3,4	3,4	3,5	3,6	

- a In reactie op elk van de drie onderstaande vragen (noten b, c en d) konden respondenten maximaal vijf onderwerpen noemen. Achteraf zijn de onderwerpen ingedeeld in vijftien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee: het gewicht van een onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen. De volgorde van de categorieën is die van de grootste problemen in het eerste kwartaal van 2019.
- b 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?'
- c 'En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?'
- d 'Wat zou u hoog op de agenda van de Nederlandse regering willen hebben? Het kan gaan om onderwerpen die veel meer aandacht moeten krijgen of heel anders aangepakt moeten worden.'
- e Voor het eerste kwartaal van 2020 is de top vijf vermeld en zijn met een plus of min de significante ($p < 0,01$) veranderingen aangegeven ten opzichte van heel 2019 (*) en ten opzichte van de laatste meting van dat jaar (!).

Bron: COB 2008/1-2020/1

door de schuldenlast) zitten we na een voortgaande stijging sinds 2018 op een veel hoger niveau (met als grootste probleem dat mensen geen huis kunnen huren of kopen tegen een betaalbare prijs).

Bij de sterke punten staat samenleven & normen en waarden op de eerste plaats, gevolgd door zorg op de tweede plaats en door inkomen & economie en vrijheden op een vrijwel gelijkwaardige derde en vierde plaats. Op de korte termijn zijn hier geen veranderingen te bespeuren,

15 Dat is bepaald niet vanzelfsprekend. Zo zijn normen en waarden een belangrijk probleem, maar geen politieke prioriteit en is onderwijs belangrijker als prioriteit dan als probleem.

nationale trots ^c							nationale politieke agenda ^d						
2008- 2010	2011- 2013	2014- 2016	2017- 2018	2019	2020/ 1	top vijf en +/- ^e	2008- 2010	2011- 2013	2014- 2016	2017- 2018	2019	2020/ 1	top vijf en +/- ^e
15	17	19	15	14	13	1	7	4	4	4	4	4	
4	3	4	3	3	2		9	7	12	12	12	11	4
8	7	8	11	11	11	3	14	16	14	11	12	11	3
5	4	4	4	4	4		6	4	4	7	12	12	2
10	10	9	10	12	12	2	15	17	21	20	17	14	1 - *
2	2	3	3	3	3		12	10	7	8	8	9	
6	5	5	5	5	4		7	7	6	5	4	7	+*†
5	6	7	7	8	9	5	7	5	3	5	7	8	
6	7	8	7	7	7		7	9	7	8	8	10	5 +*†
10	10	8	7	8	9		3	5	4	5	5	5	
3	2	2	1	1	1		2	5	6	4	3	2	
1	0	0	0	0	1		4	2	1	1	1	1	
1	1	1	3	2	2		3	6	8	4	2	2	
15	12	12	13	11	11	4	1	1	1	1	1	1	
10	11	10	11	11	12		4	3	3	5	4	4	
100	100	100	100	100	100		100	100	100	100	100	100	
64	63	61	64	65	69		78	80	80	80	80	84	-
2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,7		3,1	3,2	3,1	3,1	3,2	3,3	

over een langere periode zijn samenleven en vrijheden wel enigszins dalend en zorg, economie en verkeer en dergelijke stijgend.¹⁶

Op de politieke agenda staat de zorg weer op de eerste plaats, maar met significant minder steun dan in 2019 en een stuk minder prominent dan in de periode van 2014 tot 2018.¹⁷ Nummer twee is natuur, milieu & klimaat en de nummers drie en vier zijn inkomen & economie en immigratie & integratie. Stijgers op de politieke agenda van het publiek zitten daaronder, namelijk bij onderwijs, innovatie & cultuur en bij politiek & bestuur.¹⁸

Europees gezien veel aandacht voor milieu, klimaat en energie

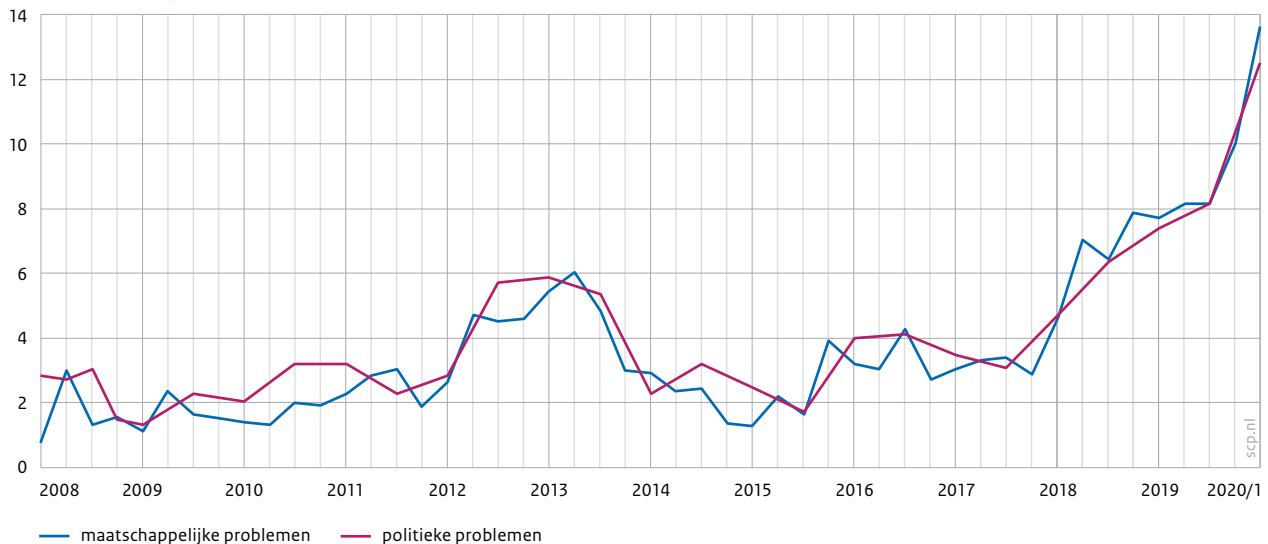
De prioritering van maatschappelijke problemen en politieke agenda-punten leiden we in het COV af van antwoorden op open vragen. Een andere manier om na te gaan wat er leeft, is mensen onderwerpen voor te leggen en ze de belangrijkste te laten kiezen. In de Eurobarometer gebeurt dat onder andere door uit een lijst de twee 'belangrijkste zaken die in het land spelen' aan te laten wijzen. Er wordt niet gevraagd naar wat men zelf als problemen ervaart en men zou de vraag kunnen opvatten als 'waar maken de meeste mensen zich druk over?' of 'wat speelt er in de media?', maar in het algemeen zal men toch kiezen voor

¹⁶ De categorie vrijheden daalt, maar 'vrijheid' is wel al 49 kwartalen lang het meest frequent gebruikte woord als sterk punt. Zie P. Dekker en J. den Ridder, *Trots op vrijheid*, hoofdstuk in een begin mei 2020 te verschijnen SCP-publicatie.

¹⁷ In onze systematiek hangt de prioriteit af van wat er aan concurrerende onderwerpen wordt genoemd (zorg wordt relatief minder belangrijk als mensen meer andere kwesties naar voren brengen). Maar er worden ook minder zorg-onderwerpen genoemd: dit kwartaal noemt 34% van de respondenten voor agenda-onderwerpen iets met zorg, in 2016-'17 was dat soms meer dan 45%.

¹⁸ De driver in de eerste categorie is het woord 'onderwijs' zonder verdere toevoegingen, in het derde kwartaal van 2019 opgeschreven door 12% van de respondenten en nu door 19%. Bij politiek & bestuur worden allerlei woorden vaker gebruikt. Daarbij zitten verwijzingen naar het toeslagenschandaal bij de Belastingdienst, maar bij elkaar hoogstens 3%.

Figuur 1.9 Huisvesting als maatschappelijk probleem en politieke prioriteit, bevolking van 18+, 2008-2020/1 (in procenten)^a

a Vermeld is het percentage respondenten dat bij de grootste maatschappelijke problemen of als kwesties om hoog op de regerings-agenda te plaatsen bijvoorbeeld 'woningnood', 'huisvesting' en 'huizenprijzen' noemt.

Bron: COB 2008/1-2020/1

kwesties waar wat aan gedaan zou moeten worden.¹⁹ In tabel 1.5 vergelijken we dit besef van maatschappelijke kwesties in Nederland met dat in negen andere lidstaten van de Europese Unie (buurlanden en een selectie grote landen daaromheen) en met dat van de totale EU-bevolking op basis van de Eurobarometer van medio 2019.²⁰ Evenals in tabel 1.3 rapporteren we weer welk aandeel een onderwerp uitmaakt van de aandacht van de publieke opinie, oftewel van het probleem-besef van de gemiddelde burger.²¹

Bij Nederlanders gaat medio 2019 maar liefst een kwart van de aandacht uit naar milieu, klimaat en energiekwesties. Bij de Deense respondenten is dat nog een fractie meer en de Duitse respondenten komen in de buurt, maar elders vindt men deze onderwerpen veel minder belangrijk. Het minst spelen ze in Spanje, Italië en Polen. Daar zijn werkloosheid (in Spanje en Italië) en de kosten van het levensonderhoud (Polen) sterk dominerende onderwerpen. Zorg & sociale zekerheid staat in Nederland op de tweede plaats en de ruime aandacht daarvoor delen Nederlanders met Denen, Britten en Polen. Pensioenen, in Nederland op de derde plaats, vindt men elders niet zo'n prioriteit.

19 W. Jennings en C. Wlezien, Distinguishing between most important problems and issues? *Public Opinion Quarterly* 57 (2011), 3: 545-555.

20 Een rapport over de Eurobarometer van eind 2019 is ten tijde van het schrijven van dit kwartaalbericht al wel beschikbaar, maar dat zijn nog niet de microdata die nodig zijn voor een met het COB vergelijkbare verdeling van de publieke aandacht. Vergelijking van Eurobarometers 91.5 (in de tabel) en 92.3 (november 2019) leert dat er eind 2019 in Nederland nog meer aandacht is voor milieu, klimaat & energie en ook meer voor het onderwijsstelsel en voor criminaliteit, en minder voor pensioenen en immigratie. Dat verandert het patroon van afwijkingen van Nederland niet substantieel.

21 Respondenten werd gevraagd twee onderwerpen te selecteren uit een lijst van veertien en daarnaast konden spontaan genoemde eigen onderwerpen worden geregistreerd.

Kader 1.1 Trefwoorden

In tabel 1.4 staan de meest frequente en kenmerkende woorden van dit kwartaal vergeleken met de meting van het vierde (problemen en sterke punten) en derde (agendapunten) kwartaal van 2019, afgaande op percentages respondenten die de woorden gebruiken.

De stabiliteit is groot. Zowel bij de problemen als bij de politieke agenda is in beide kwartalen 'zorg' het meest gebruikte woord en bij de sterke punten komt het woord beide kwartalen op de derde plaats. Bij de sterke punten is er qua frequente woorden geen enkele verandering en zijn er zelfs geen typerende woorden te onderscheiden. Bij de typerende woorden van dit kwartaal schemert de oudejaarsviering nog door (de gegevens werden in januari verzameld): 'vuurwerk' en 'geweld' bij de problemen en nog eens vuurwerk bij de politieke agenda.

Tabel 1.4 Meest frequente en meest typerende betekenisvolle trefwoorden voor problemen, sterke punten en agendapunten, 2020/1, 2019/3 en 2019/4 (in procenten)^a

meest frequente probleemtrefwoorden		meest typerende probleemtrefwoorden	
2019/4	2020/1	2019/4	2020/1
zorg (15)	zorg (14)	stikstof	vuurwerk
onderwijs (11)	milieu (8)	pensioen	woningnood
milieu (11)	onderwijs (8)	onverdraagzaamheid	geweld
stikstof (7)	criminaliteit (6)	onderwijs	discriminatie
criminaliteit (7)	armoede / politiek (5)	milieu	racisme
meest frequente trefwoorden voor sterke punten		meest typerende trefwoorden voor sterke punten	
2019/4	2020/1	2019/4	2020/1
vrijheid (15)	vrijheid (13)	geen significant ($p < 0,05$) onderscheidende woorden	
economie (7)	economie (8)		
zorg (7)	zorg (7)		
infrastructuur (6)	infrastructuur (5)		
sociale (6)	sociale (5)		
meest frequente trefwoorden voor agendapunten		meest typerende trefwoorden voor agendapunten	
2019/3	2020/1	2019/3	2020/1
zorg (17)	zorg (20)	Groningen	onderwijs
onderwijs (13)	onderwijs (20)	inkomens	woningnood
milieu (8)	milieu (9)	uitkeringen	vuurwerk
klimaat (8)	klimaat (7)	starters	natuur
gezondheidszorg (5)	ouderen (6)	gezondheid	belastingdienst

a Beoordeeld op de aandelen respondenten die de woorden gebruiken. Bij typerende woorden: door minimaal tien respondenten in een kwartaal gebruikt en significant ($p < 0,05$) afwijkend van het voorgaande kwartaal. Bij de sterke punten is er geen enkel woord dat aan deze criteria voldoet.

Bron: COB 2019/3-4, 2020/1 (ongewogen resultaten)

Tabel 1.5 Het nationaal probleembesef in de EU en negen lidstaten, bevolking van 18+, 2019 (in procenten)^a

	NL	DE	DK	VK	BE	FR	ES	IT	PL	EU	NL-EU ^b
het milieu, klimaat & energiekwesties	25	19	27	11	10	11	4	3	6	10	+
gezondheidszorg & sociale zekerheid	17	8	22	16	7	6	3	8	15	11	+
pensioenen	17	8	5	2	11	8	6	11	9	8	+
immigratie	11	13	13	7	14	9	11	8	5	9	+
stijgende prijzen / inflatie / kosten van levensonderhoud	7	7	2	9	10	14	7	5	26	11	-
onderwijsstelsel	6	9	8	7	6	5	2	5	7	6	
huisvesting	6	16	1	11	2	3	2	5	4	7	
criminaliteit	3	6	4	14	6	5	5	3	4	6	-
terrorisme	3	4	2	5	2	7	3	2	2	3	
economische situatie	2	3	3	8	6	5	16	11	6	8	-
werkloosheid	1	4	1	6	8	16	23	27	3	11	-
belastingen	1	2	6	2	6	4	9	4	5	4	-
staatsschuld	1	2	1	2	11	6	9	5	8	5	-
anders (spontaan genoemd)	1	1	5	2	1	1	0	3	1	1	
totaal	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
% met minstens één onderwerp	100	100	99	98	100	100	98	99	96	99	
gemiddelde selectie per persoon die iets selecteert	2,0	1,9	1,9	1,9	2,0	2,0	1,9	1,9	1,9	1,9	

a 'Wat zijn volgens u momenteel de twee belangrijkste zaken die in [land] spelen?' Respondenten kunnen een of twee van de vermelde problemen selecteren of aangeven dat men het niet weet, er geen (van deze) problemen zijn of eventueel spontaan iets anders noemen. Evenals in tabel 1.3 telt elke respondent even zwaar mee: het gewicht van een onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen. De volgorde van de categorieën is die van Nederland.

b Significante ($p < 0,01$) afwijking van de bevolking van Nederland ten opzichte van de bevolking in de rest van de EU.

Bron: Eurobarometer 91.5 (juni 2019)

Maatschappelijke tegenstellingen

Er zijn zorgen over toenemende spanningen tussen bevolkingsgroepen en daarom volgen we voor een aantal mogelijke tegenstellingen hoe die ervaren worden. Dat deden we voor het laatst uitgebreid in het eerste kwartaal van 2019. We keken toen terug tot 1987, vroegen niet alleen naar percepties van tegenstellingen, maar ook van conflicten tussen groepen, en we gingen in op zorgen over polarisatie en op de vraag of er in de tijd sprake is van (toenemende) polarisatie in standpunten en van groeiende haatgevoelens tegenover mensen met andere meningen. Van een toename van polarisatie bleek over de hele linie voor de totale bevolking geen sprake te zijn (COB 2019|1: 44 e.v.). Dat sluit niet uit dat er bij bepaalde groepen, op sommige thema's en in bepaalde media wél sprake is van meer polarisatie. Het polarisatiethema laten we nu verder rusten en we kijken dit kwartaal alleen naar de percepties van maatschappelijke tegenstellingen om vervolgens door te gaan op de tegenstelling tussen jong en oud.

Tabel 1.6 Ervaren grote maatschappelijke tegenstellingen, bevolking van 18+, 2010-2020/1 (in procenten)^a

	2010/1	2012/4	2015/4	2017/1	2019/1	2020/1
arme mensen en rijke mensen	72	64	75	77	76	77
lageropgeleiden en hogeropgeleiden	61	65	66	70	66	68
werklozen en mensen die werk hebben	60	60	66	64	59	64
allochtonen en autochtonen	67	58	63	66	66	64
werkgevers en werknemers	48	47	53	53	49	51
jongeren en ouderen	51	49	48	55	51	50
mensen met verschillende politieke opvattingen	.	.	.	.	54	49
de arbeidersklasse en de middenklasse	28	29	36	36	36	35
vrouwen en mannen	14	16	18	21	24	26

a 'Hieronder staan steeds twee sociale groeperingen die van elkaar verschillen en zelfs wel eens in strijd met elkaar zijn. Kunt u telkens aangeven hoe groot volgens u de tegenstelling is tussen deze twee groepen.' Vermeld zijn de percentages 'zeer groot' en 'groot' in plaats van 'niet zo groot', 'helemaal geen tegenstelling' en 'ik weet het niet'. Gesorteerd naar grootte in 2020.

Bron: COB 2010/1, 2012/4, 2015/4, 2017/1, 2019/1 en 2020/1

Grootste tegenstelling tussen arm en rijk

Tabel 1.6 laat zien dat het vaakst een (zeer) grote tegenstelling wordt gezien tussen arme en rijke mensen: 77% ziet hier dit kwartaal een grote tegenstelling en ook in eerdere metingen was dit de sterkst ervaren maatschappelijke tegenstelling. Op basis van toelichtingen bij eerdere metingen weten we dat mensen grote tegenstellingen vooral opvatten als grote verschillen en niet per se als grote spanningen of bronnen van conflict. Toen we begin 2019 de helft van de ondervraagden niet naar tegenstellingen maar naar conflicten tussen groepen vroegen, werden allochtonen²² en autochtonen het meest genoemd en kwamen arm en rijk en werklozen en werkenden op de tweede plaats (COB 2019|1: 34).

Op de tweede plaats staan lager- en hogeropgeleiden. Tussen hen wordt nu vaker dan tien jaar geleden een grote tegenstelling gezien, maar er is geen trend. Mensen met een lager niveau van algemeen vormend onderwijs signaleren vaker een grote tegenstelling dan mensen met een hoger niveau.²³

Bij de daarop volgende groepen verandert de mate van ervaren tegenstelling ook nauwelijks, behalve de tegenstelling tussen vrouwen en mannen. Mensen zien nog steeds het minst vaak grote tegenstellingen tussen de seksen, maar de 26% van dit kwartaal is wel substantieel meer dan de 14% tien jaar geleden en in de tussenliggende jaren is het percentage voortdurend gegroeid. Vrouwen vinden de tegenstelling vaker groot dan mannen.²⁴

Tegenstelling tussen jong en oud door technologie?

Verderop gaan we in op leeftijdsverschillen in opvattingen en daarom halen we hier de ervaren tegenstelling tussen jong en oud naar voren.

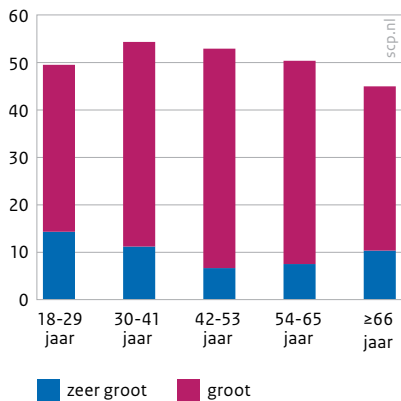
De helft van de ondervraagden ziet dit kwartaal een grote tegenstelling tussen jongeren en ouderen. Dat was in 2017 wat meer, maar

²² We gebruiken hier de term allochtonen, omdat daarnaar al vele jaren wordt gevraagd in de enquête. Met het oog op de vergelijkbaarheid laten we enquêtevragen graag ongewijzigd, maar het wordt langzamerhand wel tijd voor een herziening, nu de term in onbruik raakt in de eigen formuleringen van respondenten.

²³ Dit kwartaal ziet 77% van de lageropgeleiden (t/m mavo), 67% van de middelbaar opgeleiden (mbo/havo/vwo) en 62% van de hogeropgeleiden (hbo/wo) een grote tegenstelling tussen lager- en hogeropgeleiden; in 2010 was dat respectievelijk 65%, 62% en 57%. Zie voor verschillende ideeën over de tegenstelling verder J. den Ridder en P. Dekker, *Opvattingen over sociale mobiliteit en opleidingsverschillen* (Opinieonderzoek bij het RMO-advies 'Nieuwe ronde, nieuwe kansen. Sociale stijging en daling in perspectief'), Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2011.

²⁴ Dit kwartaal ziet 36% van de vrouwen en 15% van de mannen een grote tegenstelling tussen vrouwen en mannen; in 2010 was dat respectievelijk 18% en 9%. Dat lijkt erop te wijzen dat vrouwen en mannen in hun visie op de relatie tussen de seksen meer uiteen gaan lopen, maar dat is met een statistische analyse inclusief de tussenliggende jaren nog niet als trend aantoonbaar.

Figuur 1.10 Percepties van grote tegenstellingen tussen jong en oud in leeftijdsgroepen (in procenten)

Bron: COB 2019/1

verder in het afgelopen decennium niet anders. Zoals figuur 1.10 laat zien, is het geen tegenstelling die bij uitstek door de jongsten en oudsten als groot wordt ervaren.²⁵

Evenals tien jaar geleden (COB 2010|1: 25 e.v.) vroegen we dit kwartaal om toelichtingen bij de oordelen over de tegenstelling tussen jongeren en ouderen. In beide kwartalen hebben mensen die een (zeer) grote tegenstelling zien meer verhaal dan mensen die geen grote of helemaal geen tegenstelling zien.²⁶ In het laatste geval verwijst men naar intuïties ('dat is mijn gevoel'), constateert men kort dat er weinig verschillen bestaan, dat jongeren in het algemeen goed met elkaar omgaan of dat verschillen nu eenmaal van alle tijden zijn of dat het om levensfasen gaat waar iedereen mee te maken had of hopelijk krijgt. Of zoals iemand combineert:

'Ik zie niet echt in dat er een tegenstelling is. Het zijn dezelfde mensen in een andere leeftijds- en interessecategorie. De ouderen waren ook eens jong en werden "verguist" door de toenmalige ouderen. Het verschil is van alle tijden, simpelweg: generatiekloof.' (man, 53 jaar, wo)

Een enkeling signaleert dat jongeren en ouderen veel gemeen hebben in tegenstelling tot de tussenliggende groep:

'Beide hebben niet veel geld te besteden en zijn daardoor enigszins afhankelijk van hulp. En ouderen worden ook weer kind, vandaar.' (vrouw, 41 jaar, mbo)

Jongeren en ouderen worden hier en ook in andere toelichtingen blijkbaar afgezet tegen de tussenliggende werkende bevolking. Wat mensen onder jongeren en ouderen verstaan, is zelden duidelijk.²⁷

Wie wel een (zeer) grote tegenstelling ziet, wijst op verschillen in omstandigheden en ervaringen en (eventueel daardoor) verschillen in mentaliteit. Meer dan tien jaar geleden werden veranderde technologische omstandigheden naar voren gebracht:

'Je merkt dat er echt een generatiekloof is ontstaan. De jongeren begrijpen de technische vooruitgang heel goed, maar voor oudere mensen is de snelheid waarmee de veranderingen komen te groot. En moeten ze dus vaker geholpen worden.' (vrouw, 41 jaar, mbo)

'De jongere generatie groeit op in een wereld die altijd connected is, ouderen hebben er moeite mee dat de wereld om hen heen ingrijpend verandert.' (man, 24 jaar, mbo)

'Door de moderne media is er bijna geen echt mondeling, zichtbaar, voelbaar contact meer. Oude mensen hebben levenservaring. De jeugd heeft de computer voor hun vragen. Dag en nacht met hun mobiel. Kom daar maar eens tussen. De jeugd wordt geleefd. Verslaafd?' (vrouw, 77 jaar, hbo)

²⁵ In 2010 was dat nog wel het geval. Destijds zag 57% (nu 51%) van de 18-34-jarigen een grote tegenstelling tussen jongeren en ouderen en 44% van de 55-plussers (nu 47%). Destijds signaleerden vrouwen ook vaker een grotere tegenstelling dan mannen (57% versus 45%, nu is dat 52% versus 48%). We hebben geen verklaring voor deze verschillen.

²⁶ Twee respondenten (van 22 en 38 jaar) die een grote tegenstelling zien, houden hun toelichting ook heel kort: 'ok boomer.'

²⁷ Afgaande op de toelichtingen lijkt men de categorieën nu wat breder op te vatten dan tien jaar geleden, maar dat is niet met zekerheid te zeggen. Destijds was de tegenstelling tussen jongeren en ouderen ook een onderwerp in discussies in focusgroepen en daar bestond wel de neiging om scholieren/studenten af te zetten tegen bejaarden en in ieder geval om zichzelf niet tot een van beide categorieën te rekenen (COB 2010|1: 27-29).

Ook worden verschillen in materiële omstandigheden en zekerheden opgevoerd, waarbij afwisselend wordt gesteld dat jongeren het (te) makkelijk hebben of dat ze het juist moeilijker dan ouderen hebben:

‘De jongeren zijn opgegroeid in een heel andere situatie dan de ouderen in onze samenleving. In de tijd dat de ouderen opgroeiden (leeftijd van opa’s en oma’s) was er veel meer schaarste. De huidige jongeren groeien op in een luxe situatie waar veel dingen vanzelfsprekend zijn die voor de ouderen eerder niet zo vanzelfsprekend zijn. Daarom zijn ouderen vaak sneller tevreden dan de jongeren en hebben ze beide een heel ander besef van wat belangrijk is.’ (vrouw, 19 jaar, hbo)

‘Jongeren krijgen niet meer dezelfde “zekerheden” als de ouderen van nu zoals: vaste banen, goede pensioenen, kinderen krijgen zonder zorgen over de toekomst.’ (vrouw, 61 jaar, hbo)

Door technologie en andere omstandigheden leven ouderen en jongeren in verschillende werelden, ontmoeten ze elkaar te weinig en groeit het wederzijds onbegrip, zo is de vrees van sommigen die grote tegenstellingen zien. Voor sommigen speelt ook nog een foute mentaliteit en dat betreft dan vrijwel altijd de jongeren. Als er incidenteel woorden worden gebruikt als ‘respectloos’, ‘onbehoorlijk’, ‘onbeschoft’, ‘hufterig’ en ‘zelfzuchtig’, dan gaat het over jongeren; ouderen zijn hoogstens te ‘behoudend’ of te weinig geïnteresseerd. Een terugkerende veronderstelling is dat jongeren en ouderen heel verschillend aankijken tegen de samenleving en de toekomst. Een laatste toelichting waarom er een grote tegenstelling bestaat:

‘Denkbeelden van ouderen, over bijvoorbeeld de rol van man en vrouw in het gezin, zijn vaak achterhaald. Ditzelfde zou ook kunnen gelden voor klimaatverandering, pensioenen, vlieguren, consumptie enzovoorts. Het leven van veel jongeren speelt zich daarentegen veelal op internet en social media af. Hier hebben ouderen vaak weer geen kaas van gegeten, wat leidt tot minder contact tussen jong en oud. De tegenstellingen worden vervolgens alleen maar groter.’ (vrouw, 30 jaar, wo)

Leeftijdsverschillen

Hoe groot zijn feitelijk de verschillen in opvattingen tussen jongeren en ouderen? Is er bij alle verschillen in opvattingen tussen leeftijdsgroepen wel altijd een verschil tussen jong en oud te maken? Antwoorden op deze vragen zoeken we hier in twee tabellen waarin we een breed palet oordelen en meningen vergelijken tussen vijf leeftijdsgroepen van ongeveer gelijke omvang: vier twaalfjaarsgroepen en 66-plussers.

Geen vaste tweedeling, soms wel grote verschillen tussen oudsten en jongsten

Tabel 1.7 geeft gemiddelde rapportcijfers voor tevredenheid en vertrouwen. Met een statistische techniek is steeds geprobeerd de leeftijdsgroepen te verdelen in twee categorieën (zie toelichting in noot a bij

Tabel 1.7 Tevredenheid en institutioneel vertrouwen in vijf leeftijdsgroepen, bevolking van 18+, 2020 (in gemiddelde rapportcijfers)^a

	allen (100%)	18-29 jaar (18%)	30-41 jaar (19%)	42-53 jaar (21%)	54-65 jaar (21%)	≥ 66 jaar (21%)
tevreidenheid met (zie figuur 1.2):						
▪ gezondheid	7,2	7,5	7,6	7,0	6,9	7,0
▪ belangrijkste dagelijkse activiteit (werk, studie e.d.)	7,3	7,3	7,4	7,3	7,3	7,2
▪ financiële situatie	7,0	6,6	7,0	7,0	7,1	7,4
▪ Nederlandse samenleving	6,4	6,4	6,6	6,3	6,4	6,3
▪ Nederlandse economie	6,7	6,8	6,9	6,7	6,6	6,6
▪ bestuur van uw gemeente	6,4	6,5	6,6	6,2	6,3	6,3
▪ politiek in Den Haag	5,2	5,5	5,5	5,2	5,1	5,1
▪ Europese politiek	4,9	5,5	5,2	4,8	4,6	4,7
vertrouwen in (zie figuur 1.6):						
▪ grote ondernemingen	5,6	5,7	5,6	5,5	5,4	5,8
▪ vakbonden	5,7	5,9	5,9	5,6	5,6	5,6
▪ kranten	5,8	5,6	5,9	5,8	5,8	5,8
▪ televisie	5,7	5,4	5,7	5,6	5,8	5,8
▪ rechtspraak	6,2	6,6	6,5	6,2	6,1	5,6
▪ Tweede Kamer	5,2	5,4	5,4	5,3	5,1	5,1
▪ regering	5,1	5,4	5,3	5,1	4,8	4,8

a Bij de leeftijdsgroepen is met behulp van een CART-algoritme (Classification And Regression Trees) gezocht naar de beste tweedeling van de leeftijdscategorieën. Als er voldoende onderling verschil en interne homogeniteit is voor een tweedeling, is die met blauw (combinatie met de meeste jongeren) en grijs (ouderen) aangegeven.

Bron: COB 2020/1

de tabel). Meestal lukt dat en veelal is er dan sprake van een verdeling van jong en oud. Er is geen tweedeling mogelijk bij de tevredenheid over het eigen dagelijkse leven en de Nederlandse samenleving en bij het vertrouwen in de kranten. Bij het vertrouwen in de televisie gaat de op een na jongste groep samen met de twee oudste groepen.²⁸

Bij het vertrouwen in de grote ondernemingen verenigen de oudsten zich met de jongste twee groepen. Voor de rest is er een tweedeling van jong en oud mogelijk, waarbij de scheidslijn meestal loopt tussen de 18-41-jarigen en de 42-plussers. Dat is negen van de elf keer het geval; bij het vertrouwen in de Tweede Kamer en regering loopt de scheidslijn tussen 18-53-jarigen en 54-plussers. Waarbij het woord scheidslijn wat zwaar is, want de verschillen in groepsgegevens zijn veelal klein.

De grootste verschillen tussen de jongste en oudste categorie doen zich voor bij de tevredenheid over de eigen financiële situatie (18-29-jarigen geven die een 6,6, 66-plussers een 7,4), de Europese politiek (een 5,5 en 4,7) en het vertrouwen in de rechtspraak (een 6,6 en 5,6).

²⁸ Eerder (COB 2017/2: 22) lieten we zien dat 18-34-jarigen meer vertrouwen in instituties hebben dan 35-plussers, maar sinds 2008 laten de jongeren een dalende trend zien bij vertrouwen in traditionele media (kranten en tv gecombineerd). Daar moeten we gezien het verschil tussen de twee jongste groepen en het verschil tussen kranten en tv nog eens naar kijken met actuele data.

Tabel 1.8 laat voor een grote variëteit opvattingen over samenleving, economie en politiek opnieuw als meest voorkomende tweedeling de scheiding zien tussen 18-41 jaar en 42-plussers. Bij sociaal vertrouwen en eigen verantwoordelijkheid is er echter geen verschil tussen jong en oud, bij 'morele' kwesties zijn het de jongsten enerzijds en de rest anderzijds en bij de opvattingen over de politiek wordt de oudste of worden de twee oudste groepen vaak gescheiden van de rest.

Soms wel grote meningsverschillen tussen jongsten en oudsten

Al met al dringt zich geen harde tweedeling tussen jong en oud op, maar op een aantal opvattingen verschillen de jongste en oudste categorie wel sterk. Bovenin de tabel springen de verschillende verwachtingen van de jongsten en oudsten in het oog met betrekking tot hun financiële situatie op korte termijn. Tegenover een score van 39 procentpunten bij de 18-29-jarigen (46% verwacht verbetering - 7% verslechtering) staat een score van -16 bij de 66-plussers (4% verwacht verbetering - 20% verslechtering). Dat verschil is omgekeerd aan dat bij de financiële tevredenheid in tabel 1.5. Deze verschillen zijn niet zo opmerkelijk, gezien de feitelijke posities en veranderingen in beide groepen.

Er zijn echter ook enkele grote verschillen in opvattingen over politiek en samenleving. De grootste verschillen tussen de jongsten en oudsten zijn er bij de opvattingen over de multiculturele samenleving. Met de stelling dat Nederland een prettiger land zou zijn als er minder immigranten zouden wonen, is van de jongsten 32% het eens (en 47% oneens) en van de oudsten 57% (en 20% oneens). De stelling dat de aanwezigheid van verschillende culturen winst is voor onze samenleving, krijgt instemming van 63% van de jongsten (en 14% afwijzing) en 31% van de oudsten (met 34% afwijzing).

Wat de politiek betreft zijn de oudsten er veel vaker van overtuigd dat Kamerleden en ministers niet geïnteresseerd zijn in de opvattingen van 'mensen zoals ik' (65% eens en 15% oneens) dan de jongsten (34% eens, 29% oneens). Het idee het landsbestuur over te laten aan sterke leiders is bij de oudsten ook veel populairder (43% eens en 32% oneens met de desbetreffende stelling) dan bij de jongsten (15% eens en 56% oneens).

Minder groot, maar toch nog aanzienlijk, verschillen de opvattingen over inkomensongelijkheid. Van de jongsten is 49% het eens en 23% het oneens met de stelling dat de inkomensverschillen te groot zijn; bij de oudsten is dat respectievelijk 69% en 6%. Dat het verschil tussen arm en rijk te groot is geworden, vindt 49% van de jongsten (22% verwerpt de stelling) en 74% van de oudsten (5% verwerpt de stelling). Dat er te weinig aandacht is voor mensen die het minder hebben, vindt 44% van de jongsten (29% verwerpt de stelling) en 61% van de oudsten (13% verwerpt de stelling).²⁹

Ouderen meer tegen inkomensongelijkheid dan jongeren

Wat de verschillen in opvattingen over ongelijkheid betreft, bleek eerder al eens op basis van het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland en een voorganger daarvan dat tussen 1970 en 2013 de jongere en oudere helft van de bevolking uit elkaar waren gegroeid. In 1970 verschilden de 18-44-jarigen en 45-74-jarigen nog niet van elkaar,

29 Ouderen zien ook vaker een grote tegenstelling tussen arme en rijke mensen. In de hele bevolking ziet 77% een grote tegenstelling (tabel 1.6), bij de 18-34-jarigen is dat 65% en bij de 55-plussers 83%.

Tabel 1.8 Nettosteun voor stellingen in vijf leeftijdsgroepen, bevolking van 18+, 2020 (in procentpunten)^a

positieve - negatieve verwachtingen (figuur 1.3):

- grip op de eigen toekomst
- verwachting eigen financiële situatie
- verwachting Nederlandse economie
- perceptie welke kant het opgaat met Nederland

vertrouwen - wantrouwen t.a.v. (tabel 1.2):

- loodgieters, aannemers, automonteurs en andere reparateurs
- financiële instellingen zoals banken en verzekeraars
- ambtenaren

Instemming met - afwijzing van stellingen over Nederland:

- Over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen.
- Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen.
- Er zijn nog altijd veel mensen die bereid zijn om een ander te helpen.
- In ons land gaan de mensen met steeds minder respect met elkaar om.
- In ons land is er te weinig aandacht voor mensen die het minder hebben.
- De mensen in ons land moeten meer zelf verantwoordelijk zijn en minder rekenen op overheidsvoorzieningen.
- Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.
- De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.
- Het Nederlandse lidmaatschap van de EU is een goede zaak.
- Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie.
- De inkomensverschillen in Nederland zijn te groot.
- Het verschil tussen arm en rijk in Nederland is te groot geworden.

Instemming met - afwijzing van stellingen over de politiek:

- De landelijke politiek is voor mij vaak te ingewikkeld om te kunnen begrijpen.
- De landelijke politiek is voor de meeste mensen te ingewikkeld om te kunnen begrijpen.
- De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik.
- De meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen.
- Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet.
- Politici gaan vaak onbehoorlijk met elkaar om.
- Het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders.
- Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken.
- Het zou goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over belangrijke politieke kwesties.
- Het is een goede zaak dat in de politiek compromissen worden gesloten.

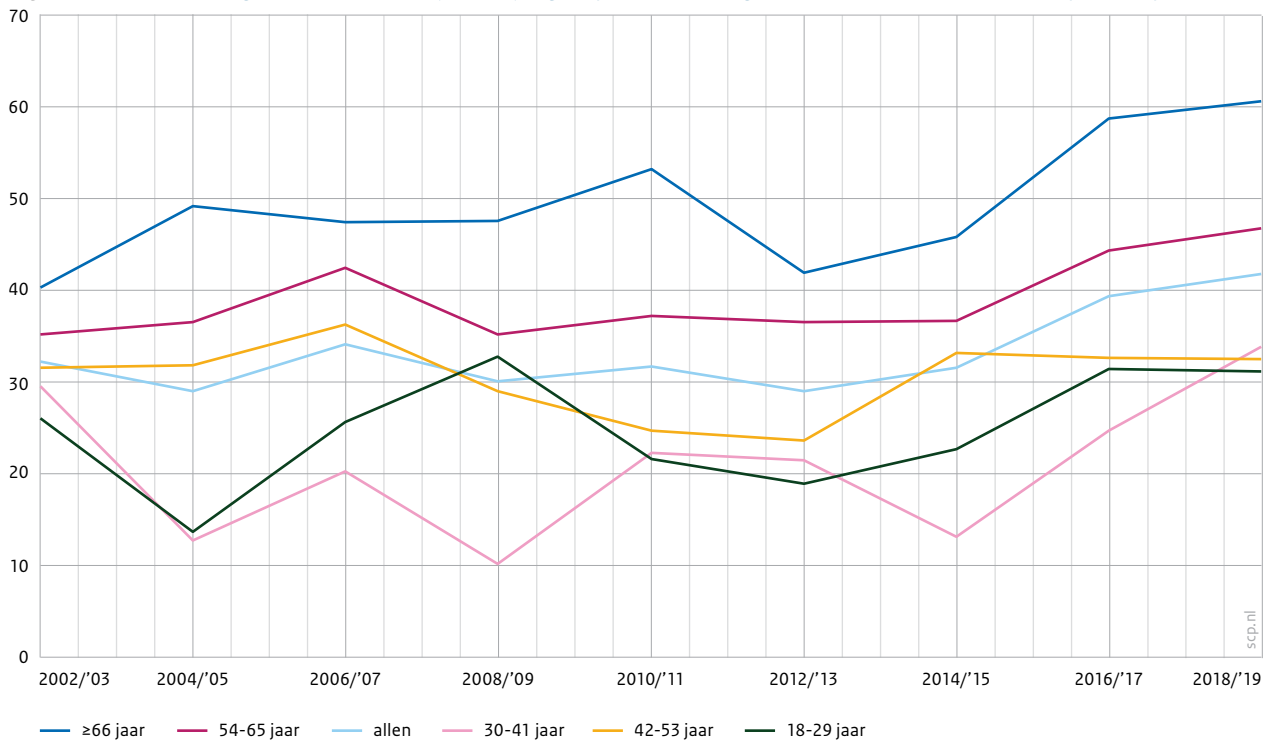
a Nettosteun = % mensen dat instemt met de stelling - % dat de stelling afwijst (bij de eerste: % met positieve - % met negatieve perceptie/verwachting). Leeftijdscategorieën zijn in twee groepen verdeeld met CART en onderscheiden met twee kleuren (zie noot a bij tabel 1.7).

Bron: COB 2020/1

Hoe gaat het met Nederland?

allen (100%)	18-29 jaar (18%)	30-41 jaar (19%)	42-53 jaar (21%)	54-65 jaar (21%)	≥ 66 jaar (21%)
19	34	41	18	6	3
10	39	28	7	-3	-16
-19	-6	-4	-27	-30	-26
-21	2	-3	-30	-37	-33
44	44	34	37	47	57
-13	4	-10	-22	-24	-9
10	23	16	6	3	4
52	47	55	47	60	51
16	15	10	18	10	27
78	69	78	79	83	78
59	46	57	65	61	63
33	15	30	37	34	48
15	17	16	17	0	27
10	-15	-2	14	11	37
21	49	32	16	18	-3
30	53	39	27	12	22
-27	-42	-30	-25	-25	-14
51	26	34	64	61	64
53	28	44	52	69	69
-13	-17	-24	-15	-10	1
44	52	45	41	32	52
12	-4	2	14	27	16
-2	8	8	3	-7	-18
32	23	26	25	33	52
15	12	1	5	21	36
-18	-40	-22	-22	-21	11
23	5	9	17	29	50
40	32	32	33	51	47
48	46	43	45	50	55

Figuur 1.11 Nivelleringsvoorkeuren in vijf leeftijdsgroepen, bevolking van 18+, 2002/'3-2018/'19 (in procentpunten)^a

a Netto-instemming (% eens - % oneens) met 'De overheid zou maatregelen moeten nemen om inkomensverschillen te verminderen'.

Bron: ESS 1-9

maar de jongeren hebben zich sindsdien afgewend van het streven naar inkomensnivellering en de ouderen werden daar juist meer voorstander van.³⁰

Met gegevens uit het European Social Survey volgen we in figuur 1.11 de nivelleringsvoorkeuren van onze vijf leeftijdsgroepen sinds 2002. De gebruikte stelling is dat de overheid maatregelen zou moeten nemen om inkomensverschillen te verminderen. Dat is een wat ambivalente stelling, omdat niet helemaal duidelijk is wat wordt bedoeld. Het 'zou' duidt erop dat er iets moet gebeuren wat nu niet gebeurt en we nemen aan dat mensen de stelling opvatten als steun voor (meer) maatregelen om de bestaande verschillen (verder) te verkleinen en niet als steun voor bestaande maatregelen. In 2018/'19 is 62% van alle ondervraagden het ermee eens en 20% oneens (= netto 42 procentpunten in figuur 1.11). De verschillen tussen de leeftijdsgroepen zijn aanzienlijk. Van de 66-plussers is 75% het ermee eens en 15% oneens, van de 18-29-jarigen 54% eens en 23% oneens.

30 P. Dekker en J. den Ridder, *Polariseert Nederland? Ontwikkelingen in politiek-culturele tegenstellingen*. In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau & Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2014: 103-129. We schrijven hier uitsluitend in termen van leeftijdsverschillen, maar het kan goed zijn dat het daarbij vooral gaat om generatieverschillen (leeftijdscategorieën verschillen niet omdat mensen veranderen tussen levensfasen, maar omdat mensen met verschillende leeftijden in andere tijden zijn opgegroeid en juist vasthouden aan de standpunten uit hun jeugd). Dat is gezien recent Angelsaksisch onderzoek zelfs waarschijnlijk. Zie bijvoorbeeld M. Grasso, S. Farrall, E. Gray, C. Hay en W. Jennings, *Thatcher's children, Blair's babies, political socialization and trickle-down value change: An age, period and cohort Analysis*. *British Journal of Political Science* 49 (2019), 1: 17-36, en V. Coram, *Acquiescent market citizens? Age and redistributive policy attitudes in Australia*. *Journal of Youth Studies* 2020 (dx.doi.org/10.1080/13676261.2020.1728238).

Verschillen in opvattingen over inkomensongelijkheid tussen leeftijdsgroepen zijn waarschijnlijk maar voor een klein deel te herleiden tot verschillen in opleiding en inkomen. In andere gevallen, zoals bij vertrouwen in instituties en bij opvattingen over globaliseringskwesties, zullen verschillen kleiner uitvallen als we statistisch corrigeren voor de omstandigheid dat jongeren gemiddeld hoger zijn opgeleid dan ouderen. Daar komen we de volgende keer op terug na een beschrijving van verschillen tussen vrouwen en mannen.³¹

Slot: wat zou er beter moeten of nog beter kunnen in Nederland?

Het begin van een nieuw decennium lijkt een goed moment om wensen uit te spreken voor verbeteringen in de komende jaren. Daarom vroegen we de 46 respondenten van onze kwartaal-enquête die we medio februari telefonisch opnieuw benaderden aan het slot van de gesprekjes: ‘We zijn net een nieuw decennium begonnen. Waarop hoopt u voor de komende tien jaar voor de Nederlandse samenleving? Wat kunt u spontaan aangeven als een belangrijke verbetering, iets waarvan u zou zeggen: als dat gebeurt of als we dat voor elkaar krijgen dan staan we er over tien jaar (nog) beter voor?’ Daar overvielen we de mensen een beetje mee. Het was geen onderwerp waar men bij de jaarwisseling uitgebreid bij had stilgestaan. De spontane reacties liepen uiteen van meer geld voor de zorg tot meer zorg en aandacht voor elkaar, van meer blauw op straat tot een betere studiefinanciering, van kortere wachtlijsten voor huurwoningen tot de vermindering van de immigratie en de overbevolking, van minder ongelijkheid en een basisinkomen tot een effectiever of meer realistisch klimaatbeleid en van een regering die eindelijk eens gaat luisteren naar de bevolking tot een bevolking die zich meer gaat houden aan de Bijbelse tien geboden. En dan waren er ook nog wat abstractere wensen, dat we ons meer op de ‘kleine dingen’ gaan richten of een paar noodzakelijke veranderingen echt aandacht geven en de rest dan eens even laten rusten.

We kwamen met onze vraag niet voorbij het spiegelbeeld van de grootste problemen in Nederland (tabel 1.3) en de beschouwingen waarom het meer de verkeerde dan de goede kant opgaat met Nederland. Het volgende kwartaal gaan we proberen met wat meer denktijd en discussie verder te komen met antwoorden op de vraag wat mensen wensen om Nederland (nog) beter te maken.

³¹ Eerder (COB 2019[3]: 31-33) hebben we met combinaties van tweedelingen van leeftijd en opleidingsniveau en beide seksen voor een aantal opvattingen over het eigen leven, de samenleving en politiek al gesignaleerd dat opleidingsniveaus het meest verschil maken.

Kernpunten

- 51% van de Nederlanders maakt zich een beetje zorgen om de internationale politieke situatie, 32% is tamelijk of heel bezorgd. De zorgen gaan vooral over de instabiele wereldorde. Mensen hebben de indruk dat een aantal sterke leiders en landen (o.a. de vs, China, Rusland) elkaar uitdagen, wat leidt tot allerlei soorten conflicten. Ook zijn er zorgen over het Midden-Oosten, migratie en het klimaat.
 - Na de crisis is de steun voor het Nederlandse lidmaatschap van de Europese Unie gestegen. Dit kwartaal vindt 52% het lidmaatschap een goede zaak, 22% vindt dat niet. Voor een Nexit blijkt dan ook geen steun. Dat neemt niet weg dat Nederlanders terughoudend zijn over intensievere Europese samenwerking en bijna de helft vindt dat Nederland te veel macht heeft overgedragen aan de Europese Unie.
 - Een ruime meerderheid (dit kwartaal 63%) vond en vindt dat Nederland zich meer moet richten op het eigen land en minder op het buitenland. Over de inzet op het gebied van militaire missies, armoedebestrijding en klimaatverandering is er meer verdeeldheid.
 - Tussen 2016 en 2020 is het aandeel gegroeid dat vindt dat onvoldoende is aangetoond dat het gebruik van fossiele brandstoffen van invloed is op klimaatverandering. Eind 2016 vond 19% dat, begin 2020 vindt 32% dat. Aanhangers van Pvv (59%) en FvD (64%) zijn het vaakst van mening dat de invloed van fossiele brandstoffen onvoldoende is aangetoond.
 - Het onderwerp klimaatverandering staat sinds begin 2019 veel hoger op de publieke agenda. Vanaf 2019 lijkt er meer verdeeldheid over het onderwerp: meer mensen nemen een positie in op vragen over klimaat (minder mensen kiezen voor een neutrale optie). Ook lijkt het onderwerp sterker gepolitiseerd. De samenhang tussen opvattingen over inzet op klimaatgebied en stemgedrag is toegenomen. Hierbij zien we vooral grote verschillen tussen aanhangers van GroenLinks en D66 aan de ene kant en Pvv en vooral FvD aan de andere kant.
-

In dit hoofdstuk bespreken we vier internationale thema's in relatie tot (de rol van) Nederland: zorgen over de internationale politieke situatie, de publieke opinie over de Europese Unie, opvattingen over de relatie tussen Nederland en het buitenland (militaire missies, armoedebestrijding, klimaatmaatregelen) en daarna opvattingen over de Nederlandse omgang met klimaatverandering.

Zorgen over de internationale politieke situatie

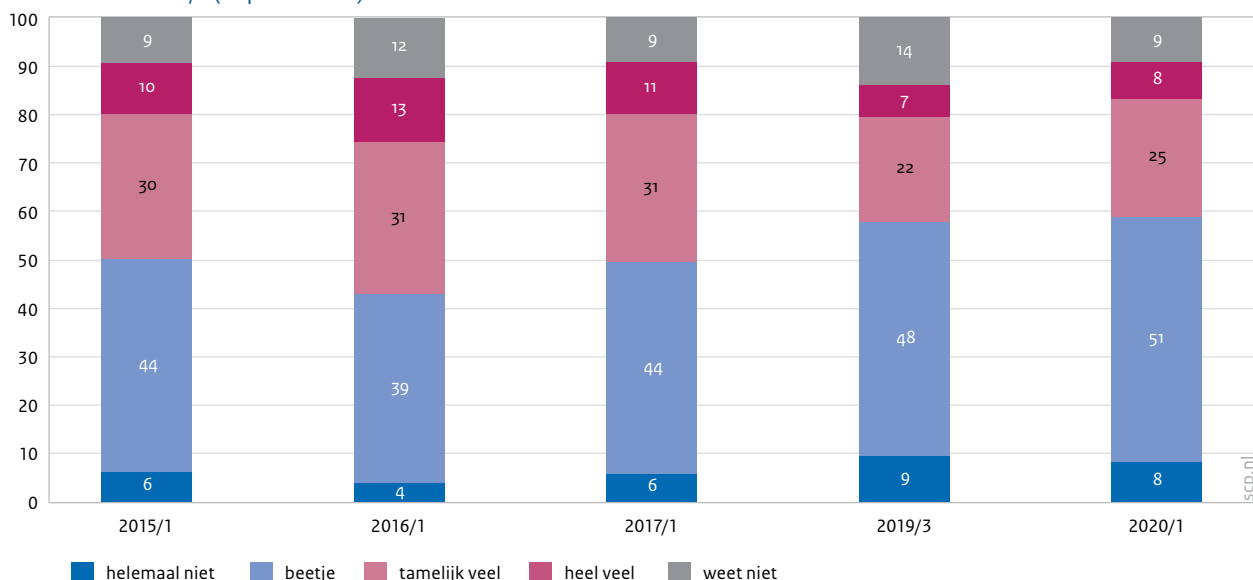
In hoofdstuk 1 zijn de belangrijkste zorgen en prioriteiten van Nederlanders besproken. Die zorgen zijn vooral op Nederland gericht, mogelijk omdat we expliciet vragen naar wat er in Nederland speelt. Om ook een indruk te krijgen van hoe mensen kijken naar de situatie in de rest van de wereld, hebben we ook daarnaar gevraagd.

Helft is 'een beetje' bezorgd, een derde maakt zich meer zorgen

Dit kwartaal zegt 8% zich geen zorgen te maken over de internationale politieke situatie, 51% maakt zich een beetje zorgen, 25% tamelijk veel zorgen, 8% heel veel zorgen en 9% weet het niet. Het aandeel dat zich tamelijk of heel veel zorgen maakt, is met 32% lager dan in de periode 2015-2017 (zie figuur 2.1). Ook in de zomer van 2019 waren er al minder zorgen.¹

¹ In figuur 1.13 uit COB 2019[3] zijn per abuis twee kolommen verwisseld, waardoor er sprake leek te zijn van een stijging van de zorgen in plaats van een daling. Inmiddels is die fout hersteld in de digitale versie van het kwartaalbericht dat via www.scp.nl te downloaden is.

Figuur 2.1 Zorgen over de internationale politieke situatie, bevolking van 18+, 2015/1, 2016/1, 2017/1, 2019/1 en 2020/1 (in procenten)^a

a In antwoord op de vraag: 'In welke mate maakt u zich zorgen over de internationale politieke situatie?'

Bron: COB 2015/1, 2016/1, 2017/1, 2019/1 en 2020/1

Er zijn verschillen in de mate van bezorgdheid tussen mensen van verschillende leeftijden en met verschillende opleidingsniveaus, maar die verschillen zijn net niet significant. Het grootste verschil doet zich voor tussen aanhangers van de vvd (23% erg bezorgd) en aanhangers van GroenLinks (49% bezorgd) en D66 (43% bezorgd).

Zorgen gaan vooral over de instabiele wereldorde

Over welke internationale politieke ontwikkelingen maken mensen zich dan zorgen? We vroegen mensen om dat in hun eigen woorden op te schrijven.² Er worden veel verschillende ontwikkelingen genoemd, maar eigenlijk gaan veel van die zorgen over 'de instabiele wereldorde':

'Grootmachten zijn niet meer zo stabiel.' (vrouw, 46 jaar, wo, maakt zich een beetje zorgen)

'Er is steeds meer onenigheid en de internationale betrekkingen verhard. Geopolitiek raakt de balans steeds meer verstoord.' (man, 52 jaar, hbo, maakt zich heel veel zorgen)

In die instabiele wereldorde zijn er diverse landen (meest genoemd zijn de vs, China, Rusland, Noord-Korea) en diverse wereldleiders (o.a. Trump, Poetin) die strijden om de macht en die men onberekenbaar vindt. Daardoor zijn er meer conflicten, zoals de handelsoorlog tussen de vs en China of de 'cyberoorlog', waarbij hackers in opdracht van overheden informatie proberen te stelen. De opstelling van sommige wereldleiders wordt vaak genoemd als punt van zorg. Mensen die zich veel zorgen maken om de internationale politieke situatie wantrouwen deze leiders vaker dan gemiddeld.

2 Een aselect geselecteerde groep van 309 respondenten kreeg het verzoek om hun antwoord bij de vraag naar zorgen over de internationale politieke situatie toe te lichten, 204 van hen gaven antwoord.

‘De verschillen in de politiek worden te groot. Machtige landen krijgen slechte leiders, waardoor het wankel politieke evenwicht nog verder onder druk komt te staan.’ (man, 53 jaar, hbo, maakt zich heel veel zorgen)

‘Meerdere politieke leiders gedragen zich als kleine verantwoordige jongetjes en dagen anderen uit. Met als gevolg handelsboycots en oorlogsdreiging... (Amerika/China, Amerika/Iran).’ (vrouw, 48 jaar, hbo, maakt zich tamelijk veel zorgen)

‘In enkele grote landen zijn mensen aan de macht die dubieuze beslissingen nemen met grote gevolgen als internationale spanningen.’ (vrouw, 26 jaar, wo, maakt zich een beetje zorgen)

‘Er gebeurt nogal wat om ons heen in de wereld die van invloed zijn op Nederland. Denk aan Iran met Trump en denk aan Poetin die de macht nu naar zijn eigen hand is aan het zetten. Noord-Korea die blijft dreigen in de wereld, man doe eens allemaal normaal en hang niet de Alfa mannetjes uit. Allerlei risico's welke soms direct of indirect invloed op Nederland hebben.’ (man, 50 jaar, mbo, maakt zich een beetje zorgen)

Het meest genoemde concrete conflict dat mensen zorgen baart, is in januari 2020 de opgelopen spanning tussen de vs en Iran:

‘Trump heeft de leiders van Iran gedood en daardoor veel onrust en woede veroorzaakt. Iran wil wraak nemen op alles wat met Amerika te maken heeft, en Europa heeft duidelijk gesteld achter Trumps beslissingen te staan. Dat vind ik ontzettend dom. We moeten geen derde Wereldoorlog krijgen, iedereen moet gewoon even normaal doen.’ (vrouw, 19 jaar, mbo, maakt zich tamelijk veel zorgen)

‘Situatie Midden-Oosten: Iran legerofficier vermoord door usa. Leiders van machtige landen delen steeds bedreigingen uit aan elkaar. Trump vind ik levensgevaarlijk en onberekenbaar.’ (vrouw, 63 jaar, hbo, maakt zich tamelijk veel zorgen)

Andere zorgen die vaker genoemd worden, zijn de situatie in het Midden-Oosten (in het algemeen), migratie, klimaatverandering en de macht van de Europese Unie. De Brexit wordt slechts een paar keer genoemd als punt van zorg.

Zowel mensen die ‘een beetje’ bezorgd zijn als mensen die zich ‘veel’ zorgen maken, noemen dezelfde soorten wereldwijde problemen, maar hun inschatting van de ernst ervan verschilt. Veel van de mensen die zich een beetje zorgen maken, denken niet dat de internationale problemen direct (grote) gevolgen voor Nederland zullen hebben en daarom zijn hun zorgen beperkt.

‘Er zijn in verschillende regio's wel spanningen en zelfs acute conflicten, maar deze hebben alleen geen of nauwelijks mogelijkheid om mijn leven in Nederland te beïnvloeden.’ (man, 43 jaar, hbo)

Anderen denken dat het geen zin heeft om je er zorgen over te maken, je kan er immers toch niets aan doen:

‘Er zijn zorgelijke ontwikkelingen in verharding van het conflict in bijvoorbeeld het Midden-Oosten, maar ook wat betreft klimaatverandering, maar als individu heb ik daar redelijk weinig invloed op, dus veel zorgen maken heeft geen zin.’ (vrouw, 30 jaar, wo)

Mensen die zich geen zorgen maken, zeggen dat ze vertrouwen hebben (op God, of ze hebben in het algemeen vertrouwen) of dat ze geen interesse hebben in het wereldnieuws.

De dingen waarover mensen zich zorgen maken, zijn in grote lijnen vergelijkbaar met eerdere metingen in 2017 en 2019 (COB 2017|1: 17; COB 2019|3: 29). Ook toen was er ongerustheid over de opkomst van autoritaire leiders en oplopende spanningen tussen landen. Specifiek voor januari 2020 zijn de zorgen over de oplopende spanning tussen de VS en Iran, maar die lijken in februari al wat meer naar de achtergrond verdwenen. Iemand die we in februari terugbelden (waarover hieronder meer) zei dat hij zich minder zorgen was gaan maken, omdat het met Iran goed was afgelopen. Zorgen die in eerdere kwartalen werden genoemd en nu niet of minder vaak worden genoemd, gaan over terrorisme, IS en Syrië.

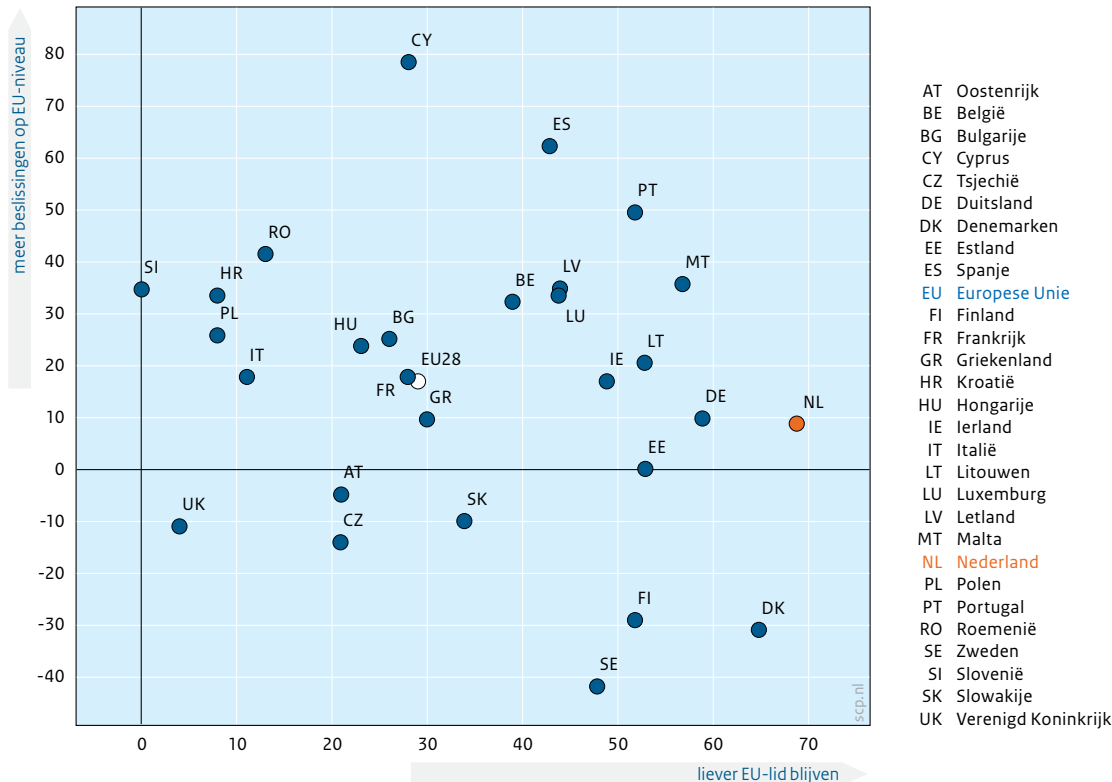
Wat in januari niet werd genoemd als zorgwekkende internationale situatie is het nieuwe coronavirus COVID-19 dat in december 2019 in de Chinese stad Wuhan de eerste slachtoffers maakte en daarna snel om zich heen greep. Vanaf half januari was het nieuwe coronavirus groot in het nieuws. Vraag is nu: maken mensen zich daar in januari 2020 geen zorgen over of noemden ze het niet omdat we hier vragen naar de internationale *politieke* situatie en zo’n virusuitbraak niet direct een *politieke* situatie is? Om daarachter te komen, hebben we op 19 februari nog een aantal mensen die de enquête invulden, teruggebeld. We vroegen hun nogmaals naar hun internationale zorgen. Het coronavirus werd wel een paar keer genoemd, maar bleek – op dat moment – geen grote bron van zorg. Je kan er immers niets aan doen en als het virus naar Nederland komt, dan verwachtte men dat het beheersbaar zou zijn. Sinds 19 februari heeft het virus zich verder in Europa verspreid en opinieonderzoek in het opiniepanel van het televisieprogramma EenVandaag suggereert dat de zorgen daarna snel zijn toegenomen.³

Opvattingen over de Europese Unie

Een internationaal thema dat we in het COB vaker bespreken, is de publieke opinie over de Europese Unie. We vergelijken opvattingen van Nederlanders met die van inwoners van andere lidstaten van de Europese Unie door vergelijking van gegevens uit de Eurobarometer-enquêtes en volgen de ontwikkelingen in ons land met COB-gegevens. Ter aanvulling maken we dit keer, net als in hoofdstuk 1, gebruik van het European Social Survey (ESS).

3 Uit een peiling van EenVandaag onder leden van hun opiniepanel van 10-12 februari bleek dat bijna driekwart van de panelleden zich geen zorgen maakt over een uitbraak in Nederland. Bij een nieuwe meting op 24 en 25 februari, na de virusuitbraak in Italië, is het aandeel dat zich zorgen maakt, gestegen van 27% naar 44%. Het aandeel dat vertrouwen had in de aanpak van het virus door de overheid daalde van 69% naar 57%.

Figuur 2.2 Nettosteun voor EU-lidmaatschap en meer EU-besluitvorming in de Europese Unie, bevolking van 15+, najaar 2019 (in procentpunten)^a

a Nettoscores: horizontaal % oneens - % eens met '[land] zou de toekomst beter aankunnen buiten de Europese Unie' en verticaal % eens - % oneens met 'Er moeten meer besluiten op eu-niveau komen'.

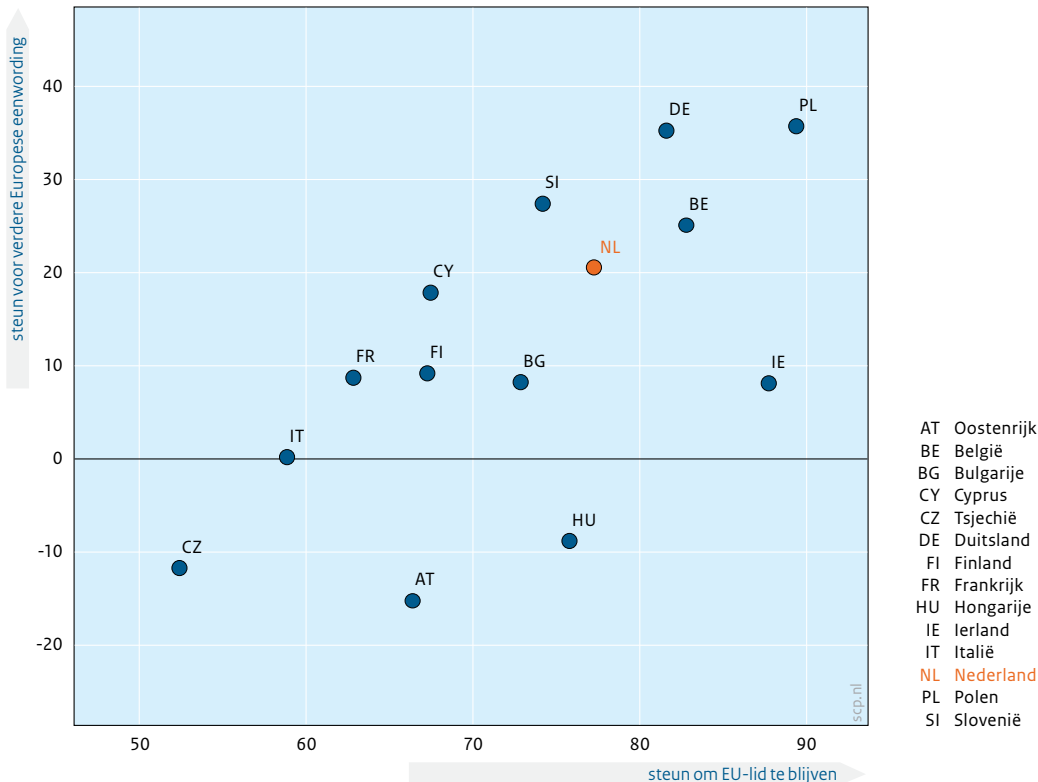
Bron: Eurobarometer g2.3 (november 2019)

Geen steun voor een 'Nexit', terughoudend over intensievere samenwerking

We beginnen landenvergelijkend met de steun voor het EU-lidmaatschap en meer Europese samenwerking volgens de Eurobarometer van eind 2019, voor het laatst inclusief het Verenigd Koninkrijk. De Nederlandse publieke opinie is erg overtuigd van de wenselijkheid het lidmaatschap van de Europese Unie voort te zetten: 14% is het eens met de stelling dat we de toekomst beter buiten de Europese Unie aan zouden kunnen en 83% wijst die stelling af. Dat levert in figuur 2.2 de hoogste nettosteun voor het lidmaatschap van 69 procentpunten op (83 - 14 = 69). Nederland scoorde ook bij eerdere metingen in de Eurobarometer het hoogst met deze stelling (zie o.a. COB 2018|1: 27). Het Verenigd Koninkrijk neemt afscheid van de Eurobarometer met een twijfelende publieke opinie van 41% instemming en 45% afwijzing van de stelling dat het land beter af zou zijn buiten de Europese Unie.

In Nederland heerst twijfel over meer Europese samenwerking. 52% is het eens en 43% oneens met de stelling dat er meer besluiten op het niveau van de Europese Unie moeten worden genomen. Dat levert een nettosteun van 9 procentpunten op, minder dan de score van 17 procentpunten voor de hele bevolking van de Europese Unie. Opvallend is dat

Figuur 2.3 Steun om EU-lid te blijven en steun voor verdere Europese integratie in 14 landen, bevolking van 18+, 2018/19 (in procentpunten)^a

a Nettoscores: horizontaal % lid blijven - % EU verlaten als 'er morgen een referendum in [land] zou plaatsvinden over het lidmaatschap van de Europese Unie' en verticaal % meer geneigd naar 'eenwording moet verder gaan' - % meer geneigd naar 'eenwording is al te ver gegaan' in antwoord op: 'De volgende vraag gaat over de Europese Unie. Sommige mensen vinden dat de Europese eenwording verder moet gaan. Anderen zijn van mening dat die al te ver is gegaan. Kunt u aangeven welk cijfer op deze kaart het beste uw standpunt hierover weergeeft? Met eenwording wordt bedoeld verdere samenwerking en niet zozeer verdere uitbreiding.'

Bron: ESS 1-9

figuur 2.2 helemaal geen positieve relatie laat zien tussen steun voor het lidmaatschap en steun voor meer gemeenschappelijk beleid.

Nu zou de Eurobarometer de steun voor de Europese Unie en verdere integratie kunnen overschatten⁴ en daarom kijken we in figuur 2.3 naar de posities van lidstaten op enigszins vergelijkbare indicatoren in het European Social Survey (ESS) in 2018/19. Data zijn beschikbaar voor de helft van de lidstaten.

Ook in het ESS is de steun voor voortzetting van het lidmaatschap in Nederland groot. Van de mensen die denken een geldige stem te gaan uitbrengen bij een eventueel Nexit-referendum zou 89% stemmen voor blijven en 11% voor vertrekken, maar er zijn enthousiastere landen (in Polen zou 95% stemmen voor blijven en 5% voor vertrekken). Omgekeerd lijken Nederlanders in het ESS vergeleken met andere landen wat positiever over verdere integratie dan in de Eurobarometer (zie figuur 2.2).⁵

- 4 Dat zou het geval kunnen zijn vanwege soms sturende vragen en vanwege de sterke focus van het hele onderzoek op Europa, waardoor sommige respondenten gedurende het onderzoek meer EU-minded zouden kunnen worden en anderen hun (verdere) medewerking weigeren. Zie P. Dekker en J. den Ridder, *Wat willen Nederlanders van de Europese Unie? Een verkenning met enquêtes, een onlinedialoog en focusgroepen*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2019.
- 5 Aangezien de vragen verschillen is er niet per se sprake van inconsistente bevindingen. Bovendien verschilt het tijdstip van ondervraging en dat kan ook tot andere 'referendumuitslagen' leiden (zie Dekker en Den Ridder (noot 4): p. 28 e.v.).

Tabel 2.1 Opvattingen over de EU, bevolking van 18+, 2008-2020/1 (in procenten)^a

		2008- 2010	2011- 2013	2014- 2016	2017- 2018	2019/1-3	2019/4	2020/1
Het Nederlandse lidmaatschap van de EU is een goede zaak.	oneens	16	21	24	19	18	16	22
	eens	47	44	41	48	53	54	52
De politiek in Den Haag heeft te veel macht overgedragen aan de EU.	oneens	.	18	15	16	20	19	20
	eens	.	50	56	50	47	46	49
Tevredenheid met Europese politiek (rapportcijfer).	1-5	53	61	61	54	52	53	52
	6-10	47	39	39	46	48	47	48
Het zou beter zijn als Nederland uit de EU gaat.	oneens	.	.	47	53	.	.	56
	eens	.	.	21	16	.	.	20

a De percentages eens en oneens tellen met neutraal / ik weet het niet op tot 100%. De cijfers voor meer jaren kunnen zijn gebaseerd op een enkel kwartaal of op enkele kwartalen. Dikgedrukte cijfers wijken significant af van de voorlaatste meting.

Bron: COB 2008/1-2020/1

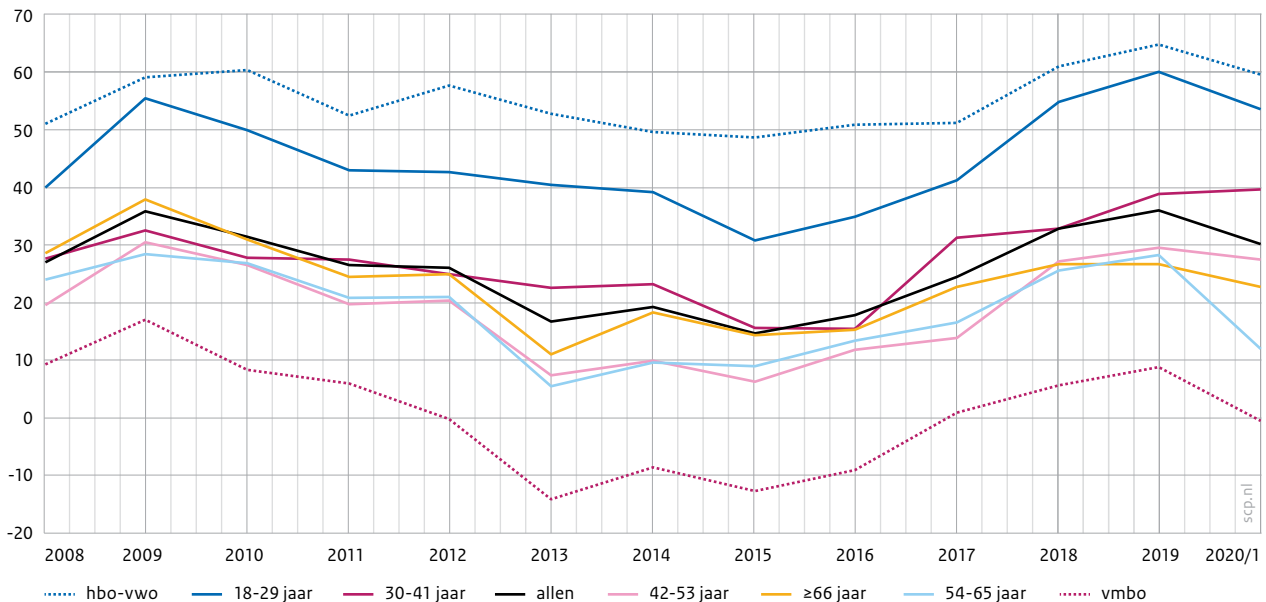
Na de crisis meer steun voor EU, maar dit kwartaal wat minder

Hoe ontwikkelt de publieke opinie zich in Nederland? Tabel 2.1 biedt COB-cijfers. In vergelijking met de (euro)crisisjaren 2011-2016 is de stemming over de Europese Unie het afgelopen jaar positief: meer mensen vinden het lidmaatschap een goede zaak, iets minder mensen vinden dat Den Haag te veel macht heeft afgestaan aan de Europese Unie (maar nog altijd verreweg de grootste groep is die laatste mening toegedaan) en mensen geven vaker een voldoende voor de Europese politiek. Een stelling over dat het beter zou zijn de Europese Unie te verlaten, levert nu meer afwijzing op dan vijf jaar geleden. De afwijzing is minder massief dan in de voorgaande figuren, maar dat kan met de formulering van de betreffende stellingen te maken hebben. We vragen in het COB immers niet naar een eventuele referendumstem, maar algemener gesteld naar iets wat wellicht 'beter zou zijn'. Opvallend is de daling dit kwartaal in de waardering van het lidmaatschap. Het percentage dat het lidmaatschap van Nederland van de Europese Unie geen goede zaak vindt, was eind 2019 16% en is dit kwartaal gestegen naar 22%. Bij de stelling dat Den Haag te veel macht afstaat aan Brussel en bij de rapportcijfers over de Europese politiek zien we niet zo'n verandering en uit het enquêtemateriaal kunnen we ook geen aanwijzingen halen voor redenen.

In hoofdstuk 1 zijn we ingegaan op verschillen tussen vijf leeftijdsgroepen. In het verlengde daarvan volgen we in figuur 2.4 hun ontwikkelingen in nettosteun voor het lidmaatschap van de Europese Unie. Om het overzichtelijk te houden staan er jaarcijfers in plaats van afzonderlijke kwartalen, waarbij 2020 natuurlijk alleen het eerste kwartaal betreft.⁶ Om de leeftijdsverschillen in perspectief te plaatsen staan in stippellijnen ook de ontwikkelingen vermeld op het hoogste en laagste opleidingsniveau (het middenniveau van mbo en havo/vwo laten we achterwege, omdat dat sterk overlapt met de ontwikkelingen van de totale bevolking).

6 Zie COB 2019/3: 30-31 voor de kwartaalcijfers tot dan toe. Daar vergeleken we de ontwikkelingen volgens het COB ook met de ontwikkelingen volgens de Eurobarometer. Beide onderzoeken laten parallelle ontwikkelingen zien van daling van steun in de crisis en sterk herstel daarna.

Figuur 2.4 Steun voor het EU-lidmaatschap in vijf leeftijdsgroepen en op twee opleidingsniveaus, bevolking van 18+, 2008-2020/1 (in procentpunten)^a

a Nettoscores: % (zeer) eens - % (zeer) oneens met 'Het Nederlandse lidmaatschap van de EU is een goede zaak'.

Bron: COB 2008/1-2020/1

Alle onderscheiden groepen vertonen ruwweg hetzelfde patroon van daling van steun van 2009 tot 2014 en herstel daarna. Bij de hoger-opgeleiden is de daling wel een stuk minder geweest dan bij de lageropgeleiden. De jongste leeftijdscategorie van 18-29-jarigen is voortdurend het meest pro-EU (deels omdat ze vaker hoger opgeleid is). De oudste twee leeftijdscategorieën zijn vaak het minst pro-EU, maar ze onderscheiden zich minder van de rest dan de jongeren.⁷

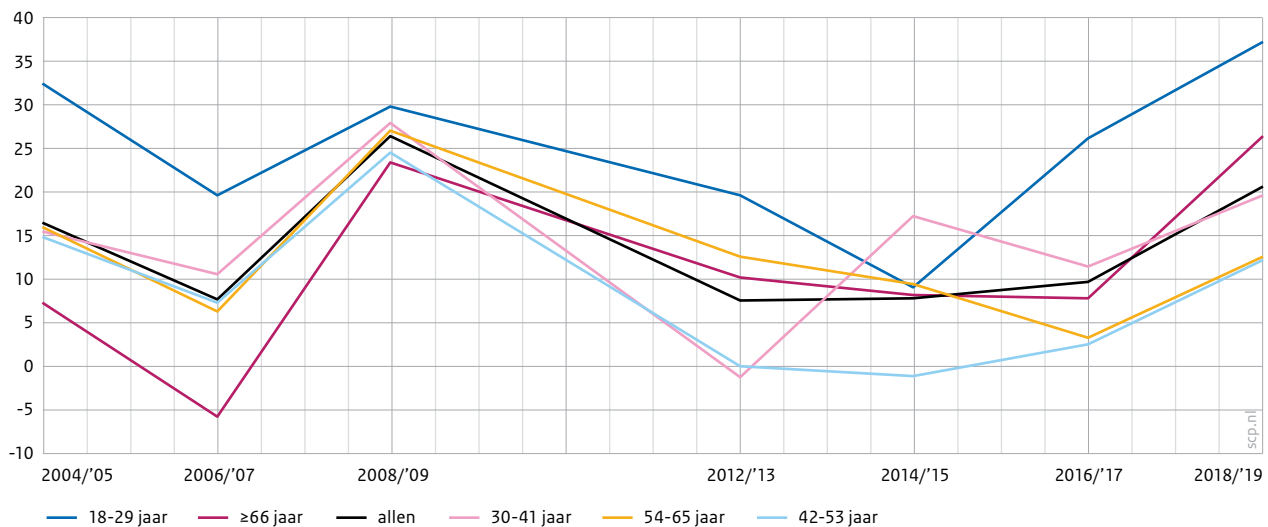
Tot slot biedt figuur 2.5 voor de leeftijdsgroepen nog een aanvulling met het European Social Survey, dat informatie biedt voor de periode 2004 tot 2019. In de hele bevolking daalt de steun voor verdere integratie tussen 2004/'5 en 2006/'7, maar neemt de steun in 2008/'9 weer toe als de Europese Unie en de euro vooral worden gezien als bescherming tegen de internationale financiële crisis. In de daaropvolgende jaren van de eurocrisis daalt de steun en die herstelt vanaf 2016. Jongeren (18-29 jaar) zijn op 2014/'15 na het meest voor.

Ouderen zijn in 2006/'7 het minst pro-EU, maar in de jaren erna nemen ze een middenpositie in en in 2018/'19 eindigen ze na de jongste categorie met de meeste steun. Dat is volgens het ESS dus anders dan volgens het COB.

Kortom: jongeren zijn het meest pro-EU en de positie van ouderen verschilt afhankelijk van de vraagstelling. Zowel in het COB als in het European Social Survey zien we herstel van steun voor de Europese Unie na de crisis, maar met een hapering in het laatste kwartaal. En hoe en in welk onderzoek men het ook vraagt: er is in Nederland overduidelijk geen steun voor een Nexit.

7 We zien met uitzondering van de 30-41-jarigen in alle groepen respondenten een daling in het eerste kwartaal van 2020 en die vinden we ook bij beide seksen (bij mannen van 40 naar 33 procentpunten en bij vrouwen van 37 naar 27 procentpunten). We hebben geen verklaring voor de dalingen en komen hier volgend kwartaal op terug als de daling zich zou voortzetten.

Figuur 2.5 Steun voor verdere Europese integratie in leeftijdsgroepen, 2006-2019 (in procentpunten)^a

a % voorkeur voor 'de Europese eenwording moet verder gaan' - % voorkeur voor 'de eenwording is al te ver gegaan' (zie figuur 2.2).

Bron: ESS 1-9

Nederland en mondiale uitdagingen

Naast de Europese Unie is er nog een aantal andere beleidsterreinen waarop Nederland internationaal actief is. In COB 2011|2 (p. 23 e.v.) en COB 2018|2 (p. 49 e.v.) besteedden we al wat uitgebreider aandacht aan de Nederlandse inzet in het buitenland in het algemeen en op het gebied van armoedebestrijding, militaire missies en de aanpak van internationale klimaatproblemen. Die draad pakken we hier weer op.

Meerderheid vindt dat regering zich minder op buitenland moet richten

In 2011 en 2018 vond een ruime meerderheid dat de Nederlandse regering zich minder op het buitenland moet richten en meer op problemen in eigen land en dat blijft zo (zie tabel 2.2). Dit kwartaal is 63% het eens met de stelling dat de Nederlandse regering zich minder op het buitenland moet richten, 13% is het daarmee oneens. Sinds 2011 is steeds een ruime meerderheid het met deze stelling eens. Veel mensen vinden dat er in Nederland genoeg problemen zijn en dat die eerst moeten worden aangepakt voordat er geld naar het buitenland gaat (vgl. COB 2011|2: 24).

Dat zien we ook als we vragen aan welke beleidsterreinen de regering meer of minder geld moet uitgeven. Dan willen de meeste mensen meer geld voor onderwijs, zorg en binnenlandse armoedebestrijding en mag er minder geld naar ontwikkelingssamenwerking en defensie. Ook het bestrijden van internationale klimaatproblemen staat aan de onderkant van de prioriteitenlijst (zie COB 2019|4: 14-15), maar bij die begrotingspost is het aandeel mensen dat er meer aan wil uitgeven wel groter dan het aandeel dat erop wil bezuinigen. Bij missies en klimaat is het aandeel dat er meer geld aan wil besteden aanzienlijk kleiner dan het aandeel dat wil bezuinigen. In vergelijking met de periode 2008-2013 is men gemiddeld wat minder negatief over deze internationale begrotingsposten.

Verdeeldheid over Nederlandse inzet tegen armoede en klimaatverandering

Voor de beleidsterreinen van internationale armoedebestrijding, ontwikkelingssamenwerking, klimaat en missies hebben we dit kwartaal ook weer drie stellingen voorgelegd over de Nederlandse bijdrage, los van de vraag of er nu meer of minder geld naartoe moet (zie tabel 2.2). Waar we zien dat de meerderheid in algemene zin vindt dat de regering zich minder op het buitenland moet richten, zijn de meningen bij deze concrete beleidsterreinen meer verdeeld en is er geen meerderheid die zich uitspreekt tegen de Nederlandse inzet.

De grootste groep (dit kwartaal 38%) vindt dat Nederland moet deelnemen aan militaire missies als de internationale gemeenschap daarom vraagt, 20% vindt van niet. Deelname aan het bestrijden van armoede elders roept meer discussie op: 38% vindt dat Nederland zijn bijdrage niet moet verminderen, 31% het daarmee oneens. De instemming met de stelling is in vergelijking met 2018 gestegen. In de hierboven al genoemde vraag naar begrotingsprioriteiten van Nederlanders die we vorig kwartaal bespraken, zien we deze ontwikkeling niet. Daar is er tussen 2018 en 2019 geen toename van de steun voor meer budget voor internationale armoedebestrijding (COB 2019|4: 15). Een goede verklaring voor de toename van de steun voor deze stelling hebben we niet. Over de bijdrage aan internationale klimaatproblemen is er ook verdeeldheid: 37% vindt dat Nederland meer dan nu moet bijdragen, 34% vindt van niet. Tussen 2018 en 2019 is de verdeeldheid over dit onderwerp toegenomen (daarover hieronder meer).⁸

Hoe hangen de antwoorden op de stellingen in tabel 2.2 met elkaar samen? Vormen ze samen één onderliggende dimensie die de blik op het buitenland weergeeft met aan de ene kant een groep die voorstander is van de Nederlandse inzet in het buitenland en aan de andere kant een groep die deze inzet liever zou verminderen? Niet helemaal. De stelling over militaire missies ‘past’ niet helemaal bij de andere drie stellingen.⁹ Mensen die vinden dat Nederland zich minder op het buitenland moet richten, vinden ook minder vaak dat Nederland moet bijdragen aan de bestrijding van armoede en het oplossen van klimaatproblemen. De opvattingen over de inzet in het buitenland op deze twee terreinen hangen echter niet of nauwelijks samen met de steun voor deelname aan internationale missies.

Hogeropgeleiden vaker voorstander van inzet in het buitenland

Hogeropgeleiden zijn vaker dan de andere opleidingsgroepen voorstander van Nederlandse inzet in het buitenland op het gebied van missies, armoedebestrijding, klimaataanpak en vinden minder vaak dat Nederland zich minder met het buitenland moet bemoeien (zie tabel 2.3). Lageropgeleiden zijn vaker terughoudend. Jongeren vinden vaker dat Nederland moet bijdragen aan het aanpakken van klimaatproblemen, maar zijn minder vaak voorstander van missies.

Bij de drie (samenhangende) stellingen over armoede, klimaat en de inzet van de Nederlandse overheid in het algemeen zijn er grote verschillen in politieke voorkeur. Aanhangers van PvdA/GroenLinks/D66

8 De grootste verschuiving van opvattingen doet zich voor tussen 2018/2 en 2019/1; die metingen zijn niet weergegeven in tabel 2.2.

9 Uit een principale componentenanalyse blijkt dat de stellingen over buitenlands beleid, armoedebestrijding en klimaat op één factor laden, en de stelling over missies daar niet bij hoort. Ook als we kijken naar de correlaties tussen de vier stellingen, blijkt dat de stelling over missies niet of nauwelijks samenhangt met de andere drie stellingen en dat die andere drie wel onderling samenhangen (pearson's $r > 0,4$).

Tabel 2.2 Opmattingen over de Nederlandse inzet in het buitenland, bevolking van 18+, 2011-2020/1 (in procenten)^a

		2011/2	2012/4	2014/4	2015/4	2016/2 of 2016/4 ^b	2018/2	2020/1
De Nederlandse regering moet zich minder richten op het buitenland en meer op de problemen in eigen land.	oneens	9	10	15	9	.	10	13
	eens	63	70	61	69	.	65	63
Nederland moet deelnemen aan militaire missies als de internationale gemeenschap daarom vraagt.	oneens	30	36	18	25	20	22	20
	eens	37	30	48	35	38	34	38
Nederland mag zijn bijdrage aan bestrijding van armoede elders in de wereld niet verminderen.	oneens	33	47	.	.	.	37	31
	eens	36	27	.	.	.	27	38
Nederland moet meer dan nu bijdragen aan de oplossing van internationale klimaatproblemen. ^c	oneens	23	37	.	.	25	22	34 ^b
	eens	37	22	.	.	31	34	37

a Percentages tellen met 'weet niet' en 'neutraal' op tot 100%. Dikgedrukte cijfers wijken significant af van de voorlaatste meting.

b De stelling over missies is voorgelegd in 2016/2, die over klimaat in 2016/4.

c Deze stelling is tussen 2018/2 en 2020/1 nog enkele malen voorgelegd, voor het laatst in COB 2019/4 (vgl. COB 2019/4: 17). Tussen die laatste meting en deze is er geen significant verschil. Het verschil tussen 2020/1 en 2018/2 is wel significant.

Bron: COB 2011/2-2020/1

willen inzet op deze terreinen, aanhangers van PVV/FvD willen dat niet en zijn doorgaans van mening dat de regering zich minder op het buitenland moet richten. Bij de stelling over missies is er ook verschil tussen aanhangers van PVV/FvD en PvdA/GroenLinks/D66, maar dat verschil is veel minder groot dan bij de andere drie stellingen. Ook de verschillen met CDA/CU en VVD zijn kleiner bij deze kwestie.

Klimaatverandering als maatschappelijk probleem

Klimaatverandering is een internationaal vraagstuk met een nationale dimensie. Er worden op internationaal niveau afspraken gemaakt om maatregelen te nemen om klimaatverandering tegen te gaan en die maatregelen moeten op nationaal niveau worden uitgevoerd. In hoofdstuk 1 en in eerdere COB's (vgl. COB 2019/4: 13) zagen we dat het thema klimaatverandering vooral sinds begin 2019 veel hoger op de maatschappelijke agenda is komen te staan. Meer mensen noemen het onderwerp als probleem en als agendapunt voor de regering. Daarbij gaat het zowel om zorgen over klimaatverandering en de gevolgen daarvan, als om zorgen over de maatregelen die genomen worden om klimaatverandering tegen te gaan en de kosten daarvan. Van een internationaal thema is klimaatverandering daarmee ook een nationaal zorgpunt geworden waarover veel discussie is. Maar hoe groot is het punt van zorg precies en langs welke lijnen loopt het debat?

Meeste Nederlanders denken dat het klimaat verandert door de mens

De meeste Nederlanders denken dat het klimaat verandert en dat dit door de mens komt. In COB 2018/1 zagen we dat begin 2018 71% van mening was dat er klimaatverandering is als gevolg van menselijk gedrag.¹⁰ In

¹⁰ Zie J. den Ridder en P. Dekker, De publieke opinie, in: A. Wennekers, J. Boelhouwer, C. van Campen en J. Kullberg (red.), *De sociale staat van Nederland 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2019: 63.

Tabel 2.3 Opmvattingen over de Nederlandse inzet in het buitenland naar achtergronden, bevolking van 18+, 2020/1 (in procenten)^a

	Deelnemen aan missies	Bijdragen aan armoedebestrijding	Meer bijdragen aan klimaat	Minder inzet buitenland
allen	38	38	37	63
man	50	42	42	61
vrouw	26	35	32	65
18-34 jaar	27	43	53	54
35-54 jaar	43	31	32	63
≥ 55 jaar	40	41	30	69
lager opgeleid	29	28	23	78
middelbaar opgeleid	36	33	32	67
hoger opgeleid	47	51	53	47
stemintentie				
PvdA/GL/D66	49	70	73	31
CDA/CU	47	53	30	61
VVD	53	29	41	53
PVV/FvD	36	13	7	90

a Zie tabel 2.2 voor vraagstellingen. Dikgedrukte percentages wijken significant af van de andere groep(en samen) bij $p < 0,01$.

Bron: COB 2020/1

onderzoek van mei 2019 van het Sociaal en Cultureel Planbureau in het LISS-panel bleek eveneens dat een ruime meerderheid van 77% gelooft in wat wel ‘antropogene’ klimaatverandering wordt genoemd, dat wil zeggen klimaatverandering die (in enige mate) veroorzaakt wordt door de mens. 4% denkt dat het klimaat de afgelopen honderd jaar is veranderd, maar dat dit niet door de mens komt, 2% denkt dat het klimaat in die periode niet is veranderd, 8% vindt dat er onvoldoende bewijs is en 9% weet het niet.¹¹ Onderzoek van Motivaction uit december 2019 laat ook zien dat de grootste groep denkt dat er klimaatverandering is door menselijk toedoen.¹² In dit onderzoek werd ook de optie ‘ik weet niet of er klimaatverandering is’ aangeboden en die optie wordt door ongeveer 20% van de mensen gekozen. De groep die klimaatverandering ontkent, is in alle onderzoeken betrekkelijk gering, maar er is dus wel een groep die twijfelt over klimaatverandering en de rol van de mens hierin.

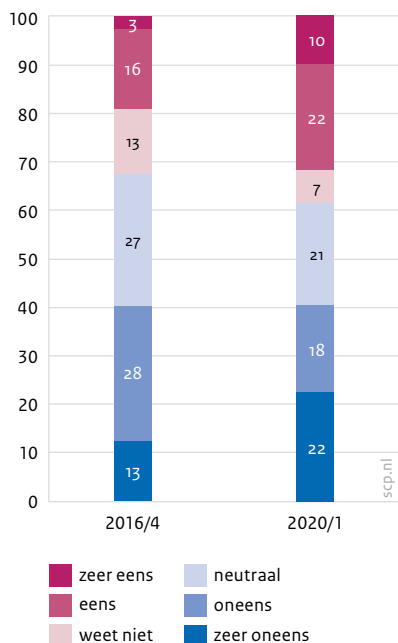
Klimaatverandering is een zorg, maar niet voor iedereen even urgent
Zowel uit het COB (hoofdstuk 1) als uit onderzoek van de Eurobarometer¹³ blijkt dat het onderwerp klimaat, milieu & energie de afgelopen paar jaar veel vaker wordt genoemd als belangrijk nationaal probleem. Uit die cijfers kan echter niet altijd goed worden afgeleid of het hier nu gaat om zorgen over klimaatverandering (of milieuvervuiling) of om zorgen over de maatregelen die genomen worden om klimaatverandering tegen te gaan, waardoor niet helemaal duidelijk is in hoeverre mensen zich nu zorgen maken over klimaatverandering.

¹¹ Zie S. Scholte, Y. de Kluizenaar, T. de Wilde, A. Steenbekkers en C. Carabain, *Op weg naar aardgasvrij wonen. De energietransitie vanuit burgerperspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2020.

¹² R. van der Grint, A. Kamphuis en M. de Vos, *Publieksmonitor Klimaat en energie 2019. Rapportage*. Den Haag: Motivaction / Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, 2019: 32.

¹³ Zie Den Ridder en Dekker (noot 10), 2019: 61.

Figuur 2.6 Stelling: Er is nog steeds niet overtuigend aangetoond dat het gebruik van fossiele brandstoffen grote invloed heeft op het klimaat, bevolking van 18+, 2016/4 en 2020/1 (in procenten)

Bron: COB 2016/4 en 2020/1

Uit het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland 2018 blijkt dat 88% van de mensen het (helemaal) eens is met de stelling dat de aantasting van het milieu een risico vormt voor de toekomst van kinderen. 4% is het hiermee oneens.¹⁴ De meeste mensen zien aantasting van het milieu dus als een risico. In COB 2019|2 zagen we dat 53% vond dat de mensheid zo snel mogelijk in actie moet komen om klimaatverandering tegen te gaan, 25% was neutraal en 18% vond snelle wereldwijde actie niet nodig.¹⁵

Velen vinden dus dat milieuvervuiling en klimaatverandering een risico vormen en tot wereldwijde actie nopen, maar de bezorgdheid over het vraagstuk is niet bij iedereen even groot. In het al eerdergenoemde onderzoek van Scholte e.a. (zie noot 12) is gevraagd hoe bezorgd mensen zijn over klimaatverandering. Dan blijkt dat 27% daarover uiterst of erg bezorgd is, 49% zich een beetje zorgen maakt en 19% niet of nauwelijks zorgen heeft.¹⁶ Bijna de helft maakt zich dus 'een beetje' zorgen en daaruit spreekt geen enorme urgentie. Zoiets bleek ook het geval in kwalitatief onderzoek dat medio 2018 werd gehouden over de prioriteiten voor de Europese Unie. Klimaatverandering kwam daarin als groot thema naar voren, maar de discussies erover gaven vooral weer dat het voor veel mensen een ver-van-mijn-bedshow is die relatief weinig emotie losmaakt, zeker in vergelijking met andere thema's, zoals vluchtelingen en migratie.¹⁷

Daarnaast blijkt dat er grote verschillen zijn in de mate waarin klimaatverandering als (urgent) probleem wordt gezien. Hogeropgeleiden vinden dit thema aanzienlijk belangrijker dan lageropgeleiden (zie tabel 2.4, zie ook COB 2019|1: 18). Ook jongeren en aanhangers van GroenLinks en D66 vinden het thema vaker belangrijk.

Stelliger over (gebrek aan) bewijs voor invloed fossiele brandstoffen op klimaat

In COB 2016|4 hebben we uitgebreid aandacht besteed aan de publieke opinie over de energietransitie, eigenlijk nog voordat dat thema op de publieke agenda stond. We legden respondenten toen de stelling voor 'dat nog steeds niet overtuigend is aangetoond dat het gebruik van fossiele brandstoffen grote invloed heeft op het klimaat'. Die stelling hebben we dit kwartaal herhaald. In beide jaren is de grootste groep (40%) het met die stelling oneens. Maar wat vooral opvalt, is dat het aandeel dat het met de stelling eens is, is toegenomen van 19% naar 32% (zie figuur 2.6). Verder is het opvallend dat binnen de groep die het met de stelling oneens is, het aandeel 'zeer oneens' is gestegen (van 13% naar 22%) en dat de groep die neutraal is of het niet weet is afgenomen. Dus: meer mensen geven een mening, meer mensen vinden dat dit nog niet afdoende is aangetoond, en de meningen worden stelliger aan beide kanten van de schaal.

In tabel 2.5 zien we hoe diverse groepen denken over deze stelling over fossiele brandstoffen en in hoeverre die opvattingen in subgroepen verschillen tussen eind 2016 en begin 2020. We zien dat er sowieso heel verschillend over deze stelling wordt gedacht. Hogeropgeleiden en aan-

14 Zie Den Ridder en Dekker (noot 10), 2019: 62.

15 Wat nog iets anders is dan vinden dat Nederland snel in actie moet komen. Daarvoor is de steun geringer, omdat sommigen vinden dat Nederland al vooroploopt en/of dat actie alleen zin heeft als het wereldwijd gebeurt, zie verderop in dit hoofdstuk en COB 2019|2: 17.

16 Zie S. Scholte et al. (noot 12).

17 Zie Dekker en Den Ridder (noot 4), 2019: 87.

Tabel 2.4 Gewenste uitgaven aan klimaat naar achtergronden, bevolking van 18+, 2019/2 en 2020/1 (in nettoscores)^{a, b}

	Nettoscore geld uitgeven aan aanpak internationale klimaatproblemen
allen	+14
man	+9
vrouw	+18
18-34 jaar	+37
35-54 jaar	+1
≥ 55 jaar	+9
lager opgeleid	+3
middelbaar opgeleid	+6
hoger opgeleid	+29
stemintentie	
SP	+8
GL	+84
PvdA	+45
D66	+68
CDA	+11
VVD	0
PVV	-31
FvD	-53

a Dikgedrukte scores wijken significant af van de andere groep(en samen) bij $p < 0,01$.

b % dat meer wil uitgeven - % dat minder wil uitgeven; 'weet niet' wordt buiten beschouwing gelaten. Negatieve scores geven aan dat deze groep er gemiddeld minder aan wil uitgeven, positieve scores dat de groep er gemiddeld meer aan wil uitgeven.

Bron: COB 2019/2 en 2020/1

hangers van PvdA/GroenLinks/D66 zijn het er vaker mee oneens, lageropgeleiden en aanhangers van PVV/FvD zijn het er vaker mee eens.¹⁸ Mannen, mensen ouder dan 34 jaar, lager- en middelbaar opgeleiden en aanhangers van PVV/FvD zijn tussen 2016 en 2020 anders over deze stelling gaan denken. Onder deze groepen is de instemming met de stelling gestegen.

Vanaf begin 2019 meer (politieke) verdeeldheid over klimaat

In het voorafgaande zagen we dat het thema klimaat sinds 2019 aan urgentie heeft gewonnen en we zagen ook al dat er heel verschillend over wordt gedacht. Het roept de vraag op of er op dit thema sprake is van polarisatie en politisering? Dat wil zeggen: zijn de meningen over dit thema verder uit elkaar gaan liggen en zijn ze sterker gaan samenhangen met politieke voorkeur? In de tabellen 2.4 en 2.5 zagen we immers al behoorlijke politieke verschillen en in de vraag over de invloed van fossiele brandstoffen zagen we de verdeeldheid behoorlijk toenemen.

We gaan hier kort in op de vraag naar polarisatie en politisering, zij het met een kleine slag om de arm. We hebben in de twee meest recente COB's namelijk maar drie stellingen over klimaat aan de respondenten

¹⁸ We hebben de partijaanhang van op dit vraagstuk inhoudelijk verwante partijen bij elkaar genomen, omdat anders het aantal respondenten te klein werd om uitspraken te kunnen doen.

Tabel 2.5 Stelling: Er is nog steeds niet overtuigend aangetoond dat het gebruik van fossiele brandstoffen grote invloed heeft op het klimaat naar achtergronden, bevolking 18+, 2016/4 en 2020/1 (nettoscores)^{a, b}

	2016/4		2020/1
allen	-21		-8
man	-32	↑	-14
vrouw	-11		-3
18-34 jaar	-24		-33
35-54 jaar	-25	↑	-9
≥ 55 jaar	-14	↑	+9
lager opgeleid	3	↑	23
middelbaar opgeleid	-23	↑	-2
hoger opgeleid	-41		-42
stemintentie			
PvdA/GL/D66	-56		-65
CDA/CU	-18		-9
VVD	-20		-40
PVV/FvD	+12	↑	+50

a Pijlen geven aan dat de verschuiving tussen 2016/4 en 2020/1 significant is bij $p < 0,01$. Dikgedrukte scores geven aan dat de groep significant afwijkt van de andere groep(en) samen bij $p < 0,01$.

b De nettoscore is het aandeel dat het met de stelling eens is verminderd met het aandeel dat het met de stelling oneens is.

Bron: COB 2016/4 en 2020/1

voorgelegd, te weten de vraag of de regering er meer of minder geld aan moet uitgeven, de stelling over de bijdrage aan internationale klimaatproblemen uit tabel 2.2 en de vraag over fossiele brandstoffen uit figuur 2.6. Om iets te zeggen over de mate van verdeeldheid zou je liever een bredere en grotere set vragen over klimaatopvattingen hebben. Een tweede beperking is dat het aantal metingen beperkt is en dat we niet in alle kwartalen gevraagd hebben naar opvattingen over klimaat. Ook andere onderzoeken bieden hier helaas geen oplossing, omdat zowel in het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland als in de European Social Survey niet over een langere periode identieke vragen over klimaatopvattingen zijn opgenomen.

Om een voorzichtige indruk te krijgen of er sprake is van polarisatie van het klimaatvraagstuk, kijken we voor de drie beschikbare COB-stellingen naar de mate van verdeeldheid op dit moment en of die verdeeldheid nu groter is dan voorheen. Dat doen we met behulp van de *Agreement*-score van Van der Eijk. Deze zogenoemde A-score brengt de spreiding van antwoorden van dit soort stellingen in kaart en is daarvoor beter geschikt dan bijvoorbeeld de standaarddeviatie.¹⁹ De A-score loopt van +1 (een situatie van volledige consensus), via 0 (als de respondenten verdeeld zijn over alle schaalposities) naar -1 (waarbij de ene helft van de respondenten op de ene as staat en de andere helft op de andere as).

In tabel 2.6 zien we een overzicht van de A-scores voor de drie in het COB gemeten klimaatopvattingen voor recente kwartalen en eerdere

19 Zie voor uitleg waarom dat het geval is C. van der Eijk, Measuring agreement in ordered rating scales. *Quality and Quantity*, 35 (2001), 3: 325-341.

Tabel 2.6 Mate van verdeeldheid over klimaatkwesties, bevolking van 18+, 2008/1-2020/1 (A-scores)^a

indicator	meting en A-score
Begrotingspost 'bijdragen aan de aanpak van internationale milieuproblemen en klimaatverandering' (1-5) ^b	2008/1: 0,49
	2016/4: 0,50
	2018/2: 0,49
	2019/2: 0,32
	2019/4: 0,39
Stelling 'bijdragen aan internationale klimaatproblemen' (1-5) ^c	2011/2: 0,44
	2018/1: 0,41
	2019/2: 0,28
	2020/1: 0,23
Stelling 'fossiele brandstoffen' (1-5) ^d	2016/4: 0,37
	2020/1: 0,09

a Bij de berekening van de A-score is de 'weet niet'-categorie buiten beschouwing gelaten.

b 'In de politiek moet worden gekozen. Meer geld uitgeven aan bepaalde doeleinden betekent dat er minder geld is voor andere. Wilt u dat de landelijke politiek aan de volgende doeleinden meer of minder geld gaat besteden?' (Zie COB 2019[4]: 18.)

c Zie tabel 2.2 voor de vraagstelling.

d Zie figuur 2.6 voor de vraagstelling.

Bron: COB 2008/1-2020/1

metingen. Bij de stelling over fossiele brandstof zien we een A-score van bijna nul, wat duidt op een hoge mate van verdeeldheid en gezien de verdeling uit figuur 2.6 niet erg verbaast: bijna alle schaalposities zijn toegenomen. In vergelijking met eind 2016 is de verdeeldheid ook toegenomen. De A-score ligt bij de andere twee stellingen wat hoger, maar nog steeds relatief dicht bij nul, wat duidt op aanzienlijke verdeeldheid en zeker op afwezigheid van consensus. Ook in eerdere metingen in 2019 was die verdeeldheid er al, maar in de metingen daarvoor (in 2016, 2018 of eerder) was de verdeeldheid minder groot en waren de A-scores hoger. Die toegenomen verdeeldheid komt vooral doordat steeds minder mensen voor de middenpositie van de schaal kiezen. Er is geen sprake van een vlucht naar de meest extreme posities van de schaal (*zeer eens* of *zeer oneens*) en dus van polarisatie (de situatie waarin de uitersten van de schaal bezet zijn zonder dat er een midden is). Wat we hier dus zien, is een hoge mate van verdeeldheid, die in 2019 is toegenomen, het jaar waarin het vraagstuk hoger op de agenda is gekomen.

Is er ook sprake van politisering? Zijn deze klimaatopvattingen meer gaan samenhangen met politieke voorkeuren? Daarvoor hebben we wederom naar deze drie stellingen gekeken en zijn we nagegaan in hoeverre ze samenhangen met stemintentie, dat wil zeggen de partij waarop iemand zou gaan stemmen als er verkiezingen zouden zijn.²⁰ Dan blijkt dat stemintentie in 2020/1 of 2019/4 veel sterker samenhangt met de in het COB gemeten klimaatopvattingen dan in eerdere metingen in 2018, 2016 of 2008. Zoals we in tabel 2.4 en 2.5 al zagen, zijn er twee groepen aanhangers die het verst uit elkaar staan. Aan de ene kant aanhangers van GroenLinks en D66, die willen dat de politiek zich inzet voor het klimaat en vinden dat de invloed van fossiele brandstoffen overtuigend is aangetoond. En aan de andere kant aanhangers van de pvv en met

²⁰ Daarvoor hebben we een regressie-vergelijking gemaakt, met de klimaatopvatting als afhankelijke variabele en stemintentie als (categoriale) onafhankelijke variabele. We keken naar de verklaarde variantie, dat wil zeggen het deel van de spreiding op de afhankelijke variabele die wordt verklaard door stemintentie. In 2020/1 wordt bij deze drie stellingen tussen de 19% en 22% van de variantie verklaard door stemintentie, in eerdere metingen in 2008, 2016 en 2018 was dat nog tussen de 9% en 11%.

name FvD die geen voorstander zijn van klimaatmaatregelen en vinden dat de invloed van fossiele brandstoffen niet overtuigend is aangetoond. De toegenomen politisering van het klimaatvraagstuk kan komen doordat klimaat belangrijker is geworden voor het stemgedrag (mensen met dezelfde meningen over het vraagstuk groeperen zich meer dan voorheen bij dezelfde partij), en kan ook te maken te hebben met de opkomst van FvD, waarin mensen met sceptische klimaathoudingen zich verenigen.²¹

Wat moet er gebeuren? Mondiale aanpak en rechtvaardige verdeling

De diversiteit in het denken over klimaatverandering is ook duidelijk in een open vraag die we stelden over het onderwerp. We legden aan een (aselect gekozen) helft van de respondenten de volgende vraag voor: 'Er is de laatste tijd in Nederland veel discussie over klimaatverandering en klimaatbeleid. Wat vindt u van die discussie? Wat vindt u belangrijk? En wat moet er volgens u gebeuren?' 444 respondenten gaven antwoord.

De vraag was behoorlijk algemeen gesteld, om in de breedte te inventariseren wat mensen over het onderwerp te melden hebben. De antwoorden lopen uiteen. Verreweg de meeste mensen vinden dat er iets moet gebeuren, al zijn er grote verschillen in de mate van urgentie. Er zijn ook mensen die weinig tot niets willen doen of die vinden dat alle aandacht voor het klimaat overdreven is. Er is wel enige eensgezindheid over het belang om internationaal naar een oplossing te zoeken, omdat het een mondiaal probleem is. Daarbij benadrukken sommigen dat maatregelen in Nederland weinig impact hebben, omdat het zo'n klein land is. Ook een rechtvaardige verdeling van de lasten (tussen bedrijfsleven en burgers, tussen burgers onderling) is een vaak terugkomend thema. We lopen hieronder de belangrijkste posities in het debat na: van mensen die vinden dat er zo snel mogelijk iets moet gebeuren tot mensen die alle aandacht overdreven vinden.

Mensen die vinden dat er iets moet gebeuren

Van de mensen die de vraag beantwoord hebben, geeft de helft (225 van 444) aan dat er iets gedaan moet worden aan het klimaatvraagstuk – al zijn er onder die groep wel grote verschillen in de mate van urgentie. 50 mensen vinden klimaatverandering urgent: het is vijf voor twaalf en voor sommigen zelfs al vijf over twaalf. Ze vinden dat er minder gepraat moet worden en willen doortastend beleid.

'Klimaatverandering moet serieus aangepakt worden. Wij moeten alles op alles zetten om de generaties na ons de mogelijkheid te geven om ook een goed bestaan op te bouwen.' (man, 33 jaar, wo)

'We moeten meer doen aan het klimaat. Ons aan de akkoorden houden die er zijn en kijken naar de toekomst van mensen en dieren voor het te laat is. Straks is er voor onze kinderen geen aarde meer zoals wij hem kennen. Wij maken het misschien niet meer mee dat het in de winter 30 graden is maar onze kinderen wel, als er niks gebeurt.' (vrouw, 25 jaar, mavo)

'Men moet doorpakken maar dan ook in Europees verband. Vlug werk maken om het energienet geschikt te maken voor zonne-energie.' (man, 74 jaar, hbo)

21 We beschikken helaas niet over zogenoemde 'paneldata' waarbij we de opvattingen over klimaat en stemintentie op individueel niveau kunnen volgen.

‘Er moet gehandeld worden. Zowel door de burgers als door de politiek. De politiek moet niet zo voorzichtig doen, maar knopen doorhakken.’ (vrouw, 26 jaar, wo)

Uit de andere antwoorden blijkt wel dat men vindt dat er iets moet gebeuren, maar de urgentie ontbreekt.

Onder de mensen die vinden dat er iets moet gebeuren, is er ook verschil in hoe concreet ze zijn over wat er nodig is. Een deel van de mensen (23) antwoordt in algemene termen dat er een duurzame oplossing gevonden moet worden.

‘Positief stimulerende maatregelen om te verduurzamen zijn nodig.’ (man, 32 jaar, hbo)

‘Investeren in duurzame oplossingen.’ (vrouw, 58 jaar, mavo)

Een ander deel (51 mensen) noemt heel concrete maatregelen. Zij geven aan waar de prioriteiten zouden moeten liggen, waar mogelijkheden liggen voor een oplossing en bespreken maatregelen waarvan ze weinig of niets verwachten. De voorgestelde maatregelen lopen uiteen: van afval scheiden tot zonnepanelen en van het goedkoper maken van openbaar vervoer tot het overwegen van kernenergie.

‘Stoppen met praten en actie nemen. Zonnepanelen subsidiëren en kerncentrale bouwen, en goed snappen, dat Nederland niet vergeleken kan worden met landen zoals Zweden of Noorwegen waar veel ruimte is voor allerlei voorzieningen, energie uit waterkracht en kerncentrales. Dene-marken vind ik een goed voorbeeld om te volgen.’ (vrouw, 65 jaar, hbo)

‘Er moet meer gedaan worden aan de ontwikkeling van waterstof, zodat de gasleidingen daarvoor gebruikt kunnen worden en de burger geen dure zonnepanelen of andere warmteketels hoeft aan te schaffen. Ook kunnen er meer zonnepanelen geplaatst worden op de daken van de industriële gebouwen waardoor er minder goede landbouwgrond gebruikt hoeft te worden voor zonnevelden.’ (vrouw, 51 jaar, mbo)

‘Ik vind dat het tijd wordt om te stoppen met het accepteren van het ontkennen van klimaatverandering. Dit type argument dat feiten compleet negeert, voegt niets nuttigs toe aan het debat. Er zou hier dan ook geen ruimte voor moeten zijn in de politiek of in de media. Ik denk dat onze doelstellingen heel goed zijn. Ze stellen een goed voorbeeld voor de rest van de wereld, zonder dat ze echt onrealistisch worden. Dan moeten we ons er natuurlijk wel aan houden. Een belangrijke stap is denk ik het verminderen van fossiele brandstoffen zelf. Volgens mij zou er belasting geheven moeten worden op kerosine. We zouden moeten blijven kijken naar kernenergie en het verbeteren van groene energie. Daarnaast moeten heilige huisjes zoals de landbouw en Schiphol eens goed onder de loep genomen worden. Als we ergens echt economisch of sociaal van afhankelijk zijn, dan moet dat natuurlijk blijven. Het lijkt er echter vaak op dat we dit soort zaken alleen hetzelfde houden, om verandering te voorkomen.’ (man, 26 jaar, wo)

Daarnaast zijn er nog mensen die vinden dat er wat moet gebeuren, maar niet zeggen wat dat dan is, of het heel vaag houden ('ga aan de slag maar wees redelijk') of het goed vinden dat er meer bewustwording komt.

Verantwoordelijkheid ligt vooral bij overheid en bedrijfsleven

Uit sommige antwoorden wordt ook duidelijk van wie men vooral actie verwacht. De meesten houden de overheid verantwoordelijk, die moet meer doen of meer investeren:

'Overheid moet meer doen tegen klimaatveranderingen. Belast woon-werkverkeer zwaarder en verbeter het openbaar vervoer.'
(man, 44 jaar, hbo)

'Volgens mij moet er door de overheid geld worden vrij gemaakt voor een soort beloningsstelsel voor het treffen van klimaatmaatregelen.'
(vrouw, 28 jaar, havo/vwo)

'Ik vind het klimaat zo belangrijk dat wat mij betreft de overheid meer zou moeten doen om het klimaat te beschermen. Kortom: zeer belangrijk!!!!!! Ik erger me heel erg aan mensen die menen dat er geen klimaatcrisis heerst. Denken ze er wel eens over na? Discussie over het klimaat is denk ik steeds noodzakelijker geworden.'
(man, 83 jaar, hbo)

Er zijn ook mensen die vooral wijzen naar het bedrijfsleven en de industrie, en vinden dat zij stappen moeten zetten om te verduurzamen.

'Ik vind het belangrijk dat je niet alleen de landbouw aankijkt als het om problemen gaat maar ook de industrie, want de industrie is ook een grote vervuiler en die wordt niet vaak mee genomen in de tabellen.'
(man, 19 jaar, mavo)

'Zij die het klimaat het meest belasten zouden klimaatbelasting moeten betalen, dit heeft met name betrekking op zwaar vervuilende bedrijven.'
(vrouw, 21 jaar, havo/vwo)

'Belangrijk dat de scheepvaart en de luchtvaart ook hun deel bijdragen aan het milieuvraagstuk. En het milieu belangrijker gaan vinden dan economische groei.'
(man, 74 jaar, hbo)

Anderen benadrukken dat iedereen gezamenlijk en evenredig moet bijdragen om tot een oplossing te komen. De baten en lasten moeten gelijk verdeeld worden. Zij wijzen op de verantwoordelijkheid van de overheid, bedrijven en de burger; iedereen moet zijn steentje bijdragen.

'Ik vind dat iedereen wat van zijn verworvenheden moet inleveren. Boeren, automobilisten en burgers moeten bewuster met de natuur omgaan. Niet te fanatiek, het heeft soms tijd nodig.'
(vrouw, 72 jaar, havo/vwo)

'Dat vind ik heel belangrijk. De investering is groot en zorg dat er geld vrij gemaakt wordt voor diegene die het niet zo breed hebben.'
(man, 58 jaar, mbo)

‘Het is belangrijk dat er gereageerd wordt met adequaat beleid. Ook zullen de burgers hun steentje bij moeten dragen. We moeten er wel voor zorgen dat de oplossingen genuanceerd zijn, en het is ook belangrijk dat het niet leidt tot een tweedeling in de samenleving.’ (man, 26 jaar, wo)

‘Terecht, en iedereen moet zijn steentje bijdragen om dit te verbeteren in plaats van achter zijn computer te zeuren.’ (vrouw, 29 jaar, mavo)

In eerdere onderzoeken is ook wel met gesloten vragen gevraagd wie verantwoordelijk is voor het aanpakken van klimaatverandering. Daaruit blijkt dat veel mensen de aanpak van milieu- en klimaatproblemen een gezamenlijke verantwoordelijkheid vinden, maar de bal toch meer bij de overheid en het bedrijfsleven leggen dan bij individuele huishoudens.²²

Mensen die twijfelen over het nut van Nederlandse maatregelen

Er is ook een groep mensen (56 van de 444) die vinden dat er een klimaatprobleem is, maar die twijfels hebben over de huidige ontwikkelingen. Zij zijn niet overtuigd dat de voorgestelde aanpak effect heeft, terwijl het de burger wel veel geld kost. Zij zijn voorzichtiger in de haast die gemaakt moet worden.

De meeste mensen in deze groep benadrukken dat klimaatverandering een mondiaal probleem is. Zij wijzen op verschillen tussen landen en stellen dat het nodig is om internationaal eenduidig op te treden om effect te hebben.

‘Aanpakken van de klimaatverandering kan Nederland niet alleen, de rest van de wereld zal mee moeten gaan doen.’ (man, 39 jaar, hbo)

‘Iedereen kan wat doen voor het klimaat maar Nederland doet al relatief veel. Ik vind dat Nederland niet meer moet gaan doen. Het is tijd dat de grote landen dit probleem aan gaan pakken zoals China. Iedereen in Nederland kan in de naar eigen gekozen mate meedoen aan het verminderen van de milieuvervuiling. Ik vind dat Nederland nu genoeg doet.’ (vrouw, 20 jaar, havo/vwo)

‘Soms wel erg overtrokken en naar persoonlijk vlak getrokken. Dat er wat moet gebeuren is duidelijk, maar milieuproblemen houden niet op bij de grens. De economische belangen van de zeer rijken wegen nog altijd zwaarder dan het milieu. Het zijn de “armen” die openstaan voor oplossingen. Bedrijven zijn nog altijd “geldgestuurd”.’ (man, 62 jaar, hbo)

‘Ons land is erg klein op de wereldkaart. Ga hiermee eerst aan de slag in de grotere landen van de wereld en kom dan bij ons land terecht.’ (vrouw, 43 jaar, mavo)

Een deel van deze groep vindt dat er meer onderzoek nodig is en dat de informatievoorziening beter moet. Zij vinden dat het beleid nu tegenstrijdig en onvoldoende doordacht is. Zij stellen dat er geen overhaaste besluiten genomen moeten worden en zeker niet ten koste van alles.

‘De omschakeling naar niet fossiele brandstof gaat met horten en stoten en ondoordachtzaamheid.’ (man, 71 jaar, wo)

²² Den Ridder en Dekker (noot 10), 2019: 64. Zie ook R. van der Grient, A. Kamp-huis en M. de Vos, *Publieksmonitor Klimaat en energie 2019. Rapportage*. Den Haag: Motivaction/Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, 2019: 37.

‘Wat er nu gaat gebeuren, gaat in ieder geval niet helpen: 100 op de snelweg, terwijl we over de grens gewoon het gas in mogen trappen. 100 heeft alleen nut als het in heel de EU geldt en niet alleen in ons kleine landje.’ (vrouw, 39 jaar, havo/vwo)

‘Het moet eerst beter onderzocht worden voordat alles op de kop wordt gezet, net als bij het asbest, veel kosten en onrust en nu hoeft het allemaal niet meer.’ (vrouw, 74 jaar, vmbo)

‘Langetermijnoplossingen en geen kortetermijnoplossingen, eerst goed uitzoeken wat echt helpt.’ (man, 57 jaar, mavo)

‘Verder onderzoek doen; maatregelen nemen die echt effect hebben.’ (vrouw, 30 jaar, wo)

‘We moeten reëel kijken naar wat moet gebeuren. Meer kijken naar de gevolgen en daarop anticiperen. Terugdraaien wordt veel te lastig.’ (man, 43 jaar, hbo)

Ook zijn er mensen in deze groep die vinden dat het debat te eenzijdig is en dat er breder gekeken moet worden, bijvoorbeeld naar kernenergie.

‘Eerlijk zijn. Niet van een kant belichten maar alles meenemen.’ (vrouw, 54 jaar, mavo)

Mensen die de Nederlandse maatregelen onzin vinden

Vervolgens is er een groep mensen (79 van de 444) die de aandacht en discussie voor het onderwerp overdreven vinden. Ze vinden andere onderwerpen belangrijker en vinden dat de aanpak nergens op slaat. Hun argumenten lijken op die van de vorige groep, maar waar die groep nog twijfelde over nut en noodzaak, is deze groep meer uitgesproken van mening dat de maatregelen niet nodig zijn. Zij vinden vooral dat Nederland met zijn beleid internationaal het braafste jongetje van de klas wil zijn, terwijl het geen nut heeft. Ook deze mensen wijzen op tegenstrijdigheid en hypocrisie in de aanpak, en vinden dat het de burger verplicht op kosten jaagt.

‘Niet overdrijven.’ (man, 71 jaar, mbo)

‘Ik denk dat het erg overdreven is, kijk naar de landen om ons heen. Waarom moet Nederland altijd het braafste jongentje van de klas zijn?’ (vrouw, 55 jaar, mbo)

‘Nederland moet eens stoppen als klein landje overal voorop te lopen, kost alleen maar een hoop geld, wat wij weer mogen dokken.’ (man, 38 jaar, vmbo)

‘Soms ontbreekt realiteitszin. Wanneer iets politiek in de belangstelling staat, dan rent men daar massaal achteraan zonder de negatieve kanten van deze keuze goed toe te lichten.’ (vrouw, 63 jaar, hbo)

‘Onzinnige discussie. Er zou eens naar objectieve feiten, cijfers en correlaties moeten worden gekeken in plaats van dat men meegaat met het geluid van de groep. Ik vind het echt belachelijk die hele discussie en in mijn ogen zijn er veel meer “belangrijkere” zaken waar Nederland

zich druk over zou moeten maken, zoals immigratie en onderwijs...'
(man, 21 jaar, hbo)

'Er komt elke keer weer wat nieuws bij. Wij als Nederland gaan het wel even oplossen, hoewel het een wereldwijd probleem is. Het kost de Nederlander onevenredig veel geld dat de regering het beste jongetje van de klas wil zijn.' (vrouw, 42 jaar, hbo)

Mensen die het probleem ontkennen

Ook is er een klein deel (18 van de 444) die het niet bewezen acht dat de opwarming van de aarde door de mens veroorzaakt wordt. Zij vinden dat klimaatverandering van alle tijden is. Beleid om het op te lossen heeft dan ook geen zin.

'Volgens mij is het geen probleem. Als je duizenden jaren geleden kijkt, zie je dezelfde temperatuurschommelingen. De politiek wordt hierin beïnvloed door bedrijven die er veel aan verdienen.' (vrouw, 29 jaar, havo/vwo)

'Het is gezeur over het klimaat, de natuur gaat zijn eigen gang, we horen nooit meer over het gat in de ozon, over zure regen, het kost ons alleen maar bakken met geld, maar ja de hoge heren weten het toch beter.'
(vrouw, 81 jaar, vmbo)

Mensen die het maatschappelijk debat goed vinden

Ook is er een klein deel (14 van de 444) dat benadrukt dat het belangrijk is dat erover gesproken wordt, maar het is bij hen meer impliciet wat zij precies van het klimaatvraagstuk vinden of wat eraan gedaan moet worden.

'Ik vind het goed dat ze hierover discussiëren, want zo kom je uiteindelijk op een geschikt antwoord. Ik vind het belangrijk dat er goed over nagedacht wordt en er duidelijke redenen komen. Ik heb geen idee wat er zou moeten gebeuren, want daarvoor ben ik nog niet goed bekend met het klimaatbeleid.' (vrouw, 18 jaar, mbo)

'Er wordt te veel geluisterd naar meningen van mensen die voor hun eigen financieel belang opkomen. De wetenschap presenteert feiten. Het is aan de politiek om deze niet enkel te presenteren, maar deze ook uit te leggen aan het volk. Daarin faalt de politiek jammerlijk. Men moet er duidelijk in zijn dat meningen ondergeschikt zijn aan wetenschappelijke feiten.' (man, 33 jaar, hbo)

Mensen die zeggen het niet te weten

Er is een klein deel (11 van de 444) dat zegt niet goed te weten wat ze vinden van het klimaatbeleid.

'Ik heb geen idee. Het lijkt mij allemaal makkelijker dan het is.'
(man, 31 jaar, mbo)

'Geen idee, volg gewoon de regels en wetten die worden opgedragen.'
(vrouw, 31 jaar, hbo)

Slot: Nederland en het buitenland

In dit hoofdstuk keken we naar de publieke opinie van Nederlanders over de relatie tussen Nederland en het buitenland. De meeste mensen maken zich een beetje zorgen over de internationale politieke situatie en dan vooral over sterke leiders en de instabiele wereldorde. Bij de mate van bezorgdheid speelt een belangrijke rol hoe men inschat dat de gevolgen voor Nederland zijn. De recente ontwikkelingen rond het coronavirus laten zien dat de inschatting van de gevolgen snel kan wijzigen. In januari noemde niemand het onderwerp, half februari waren de zorgen heel gering en tegen het einde van februari namen ze toe, zo laat een meting in het opiniepanel van EenVandaag zien (zie noot 3).

Nederlanders zijn zich ervan bewust dat Nederland als klein handelsland het buitenland nodig heeft. Deze economische noodzaak is ook altijd een van de meest genoemde argumenten vóór het Nederlandse lidmaatschap van de Europese Unie. Dat neemt niet weg dat een ruime meerderheid vindt dat binnenlandse problemen prioriteit zouden moeten hebben.

Als het gaat om de aanpak van klimaatverandering, wijzen veel mensen ook op de beperkte rol die Nederland hier kan spelen. Het is een mondiaal probleem en daarom vragen sommigen zich af hoeveel zin het heeft om in Nederland (pijnlijke) maatregelen te nemen. Anderen vinden dat we juist meer moeten doen. Hoewel uit eerder onderzoek bleek dat veel Nederlanders vinden dat wereldwijde actie tegen klimaatverandering nodig is (zie COB 2019[2]: 17), ontstaat er veel debat als Nederland die mondiaal of Europees gemaakte afspraken op nationaal niveau moet uitvoeren. Daarvoor zijn diverse redenen. Ten eerste leeft bij sommigen een behoorlijk hardnekkig beeld dat Nederland vooroploopt, terwijl andere landen achterblijven.²³ Recent onderzoek van Eurostat²⁴ laat zien dat dit op het gebied van de energietransitie niet zo is: Nederland haalde in 2018 van alle EU-landen de minste energie uit duurzame bronnen en is ver verwijderd van het halen van de klimaatdoelstellingen. In de tweede plaats zou het weleens zo kunnen zijn, dat hier de 'low-cost-hypothesis' van Diekman en Preisendorfer opgaat, die stelt 'dat het hebben van zorgen over klimaatverandering vooral resulteert in steun voor maatregelen die voor het individu niet al te hoge kosten of gedoe met zich meebrengen'.²⁵ Nu de maatregelen dat laatste voor sommige groepen wel lijken te doen, begint het verzet. In de derde plaats is er grote verdeeldheid over het klimaatvraagstuk, lijkt het erop dat die verdeeldheid is toegenomen sinds het vraagstuk hoger op de agenda staat en zijn de meningen sterk gepolitiseerd.

23 Het al eerder aangehaalde onderzoek van Motivaction laat op dit punt overigens een wat genuanceerder beeld zien. Gevraagd naar hoe men denkt dat Nederland het doet op het gebied van het terugdringen van de CO₂-uitstoot, denk 25% dat Nederland in de voorhoede van Europa zit, 37% denkt dat Nederland zich in de middenmoot bevindt en 21% denkt dat Nederland achterblijft. Zie R. van der Grient, A. Kamphuis en M. de Vos, *Publieksmonitor Klimaat en energie 2019. Rapportage*. Den Haag: Motivaction / Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, 2019: 34.

24 https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Renewable_energy_statistics.

25 Zie S. Scholte et al. (noot 12).

Verantwoording

Achtergrond van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau op verzoek van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die ‘negatief’ opvallen.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Het onderzoek resulteert in kwartaalrapporten en in studies. De volgende achtergrondstudie en twee verdiepingsstudies zijn verschenen en beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Paul Dekker (red.), *Met en wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2009.
- Paul Dekker, Tom van der Meer, Peggy Schyns en Eefje Steenvoorden, *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2009.
- Paul Dekker en Josje den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011.

Onderzoek in het eerste kwartaal van 2020

Ook dit kwartaal is het enquêteonderzoek weer uitgevoerd door Marketresponse (voormalig SAMR) op een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit zijn respondentenbestand SAMSAM. Voor het COB wordt gebruikgemaakt van het deel van het onderzoekspanel dat is samengesteld op basis van telefonische werving; er is geen gebruikgemaakt van zelfaanmeldingen. De respondenten ontvangen in principe geen vergoeding, maar 91 panelleden die telefonisch niet konden worden uitgenodigd en herinnerd, ontvingen een cadeaubon van € 7 om hen snel en positief te laten reageren.

Omdat in het panel onvoldoende mensen van 18-44 jaar voor het COB konden worden geselecteerd en tot medewerking aan het onderzoek konden worden bewogen, zijn aanvullend respondenten geworven door schriftelijke benadering van 2832 mensen uit een personensteekproef van het CBS, met de toezegging van een cadeaubon van € 10 in het geval van deelname. Dit heeft 395 extra respondenten opgeleverd. Eerdere vergelijkingen van extra geworven respondenten met respondenten uit het panel toonden geen systematische afwijkingen (zie COB 2018[4]: 53; COB 2019[1]: 48 en COB 2019[3]: 52).

In totaal hebben (via de reguliere en aanvullende werving) 1147 mensen tussen 2 januari en 7 februari 2020 de vragenlijst volledig ingevuld (1072 via internet en 75 schriftelijk). De gemiddelde invultijd van de online vragenlijst was 24 minuten. 96% beoordeelt het onderzoek met een voldoende en het gemiddelde cijfer is een 7,6. Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd, opleiding en internetgebruik. De weegfactor varieert van 0,51 (96 respondenten hebben een gewicht kleiner dan 0,6) tot 8,05 (21 respondenten hebben een gewicht groter dan 2 (8 daarvan groter dan 4)) en de wegefficiëntie is 77%. Dat komt neer op een effectieve steekproef van 885. Zie verder Petra Immerzeel, Jurian Broers en Leander Wolters, *Onderzoekstechnische verantwoording Burgerperspectieven 2020, 1e kwartaal*. Leusden: MarketResponse, februari 2020 (projectnummer 31.267), beschikbaar op www.scp.nl/publicaties.

Verantwoording

Op 19 februari 2020 hebben Pepijn van Houwelingen, Joep Schaper en Paul Dekker 46 respondenten gebeld met aanvullende vragen over politiek vertrouwen en hoop voor de jaren twintig (zie hoofdstuk 1) en internationale zorgen (hoofdstuk 2). Sosha van Rijnberk werkte mee aan de codering van vragen op open antwoorden voor hoofdstuk 2.

Onderwerpen in eerdere kwartaalberichten

2008|1: mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, machteloosheid en Europa;
2008|2: levensinstellingen, informatie voor de regering en maatschappelijke participatie;
2008|3: groepen werkenden, economische en persoonlijke toekomstverwachtingen;
2008|4: basismotivaties, overheidsuitgaven, de crisis en publieke omgangsvormen;
2009|1: vrijheid van meningsuiting en Europa;
2009|2: opvoeding en gezin en de media over de crisis;
2009|3: de economische crisis voor mbo'ers en mkb'ers en politieke onvrede;
2009|4: politiek (on-)tevreden en de multiculturele samenleving;
2010|1: maatschappelijke tegenstellingen en de relaties tussen jong en oud;
2010|2: bezuinigingen en vertrouwen in informatie over klimaat en vaccinatie;
2010|3: gevoelens van onveiligheid en internationalisering;
2010|4: grip op het leven en de publieke gevolgen van gejaagdheid;
2011|1: eurocrisis en vergelijking Denemarken – Nederland;
2011|2: Nederland in het buitenland, buitenlands beleid en burgertypen;
2011|3: eigen verantwoordelijkheid en groepen mediagebruikers;
2011|4: de inrichting van Nederland en sterke punten van Nederland;
2012|1: ontwikkelingen in de publieke opinie tussen 2008-2011;
2012|2: economische crisis en toekomst, Europa en opleidingsniveaus;
2012|3: houdbaarheid van de medische zorg en AOW en wensen voor de formatie;
2012|4: vrijwilligerswerk, maatschappelijke tegenstellingen, buitenland, niet-stemmers;
2013|1: protestgeneigdheid en vertrouwen in informatiebronnen;
2013|2: crisisperspectieven en -ervaringen en HEXACO-persoonlijkheidsdimensies;
2013|3: persoonlijke toekomstzorgen, inkomensongelijkheid en Europa;
2013|4: opvattingen over Oost-Europese arbeidsmigranten en lokale politiek;
2014|1: stemming over Europa en de Haagse politiek;
2014|2: (fysieke) risico's en verantwoordelijkheden;
2014|3: visies op Nederland en de toekomst en essay 'Van stemming naar bestemming';
2014|4: opvattingen over decentralisaties en vrijheid van meningsuiting;
2015|1: internationale politieke situatie, lokale tevredenheid en burgertypen;
2015|2: Europese Unie en burgerparticipatie;
2015|3: soorten vertrouwen in Nederland en politiek vertrouwen internationaal;
2015|4: perspectieven van mbo-opgeleiden;
2016|1: decentralisaties en referenda;
2016|2: vluchtelingen en pessimisme en optimisme over Nederland;
2016|3: politiek vertrouwen & verantwoordelijkheden en kerkelijkheid & godsdienst;
2016|4: energietransitie en electorale diversiteit;
2017|1: maatschappelijk onbehagen en politieke onvrede;
2017|2: discriminatie, vertrouwen in de media en het politieke landschap;
2017|3: toekomstperspectieven en de inhoud van optimisme;
2017|4: tien jaar Burgerperspectieven: veranderingen, trends en terugblikken;
2018|1: vertrouwen in informatiebronnen en lokaal bestuur & decentralisaties;
2018|2: globalisering en onveiligheidsgevoelens;
2018|3: samenleven;
2018|4: naar een flexibele samenleving?;
2019|1: maatschappelijke tegenstellingen en polarisatie;
2019|2: zorgen over de zorg;
2019|3: morele kwesties; en
2019|4: integratie.

© Sociaal en Cultureel Planbureau,
Den Haag 2020

ISBN 978 90 377 0942 1
ISSN 1876 8598

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

info@scp.nl
www.scp.nl

Vormgeving: Sz+, Utrecht
Opmaak: Textcetera, Den Haag